

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาหมวดธาตุมนสิการบรรพ
ในมหาหัตถิปโทปมสูตร

THE STUDY OF INSIGHT MEDITATION PRACTICE
IN DHĀTUMANASIKĀRA PABBA
IN MAHĀHATTHIPADOPAMA SUTTA

พระณรงค์เศรษฐ์ จิตเมโธ (คummณี)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาหมวดชาตุมนสิการบรรพ
ในมหาหัตถิปโทปมสูตร

พระณรงค์เศรษฐ์ จิตเมโธ (คฤหัสถ์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**The Study of Insight Meditation Practice
in Dhātumanasikāra Pabba
in Mahāhatthipadopama sutta**

Phra Narongsej Tetamitoll (Kummanee)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for The Degree of
Master of Arts
(Vipassanā Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2011

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya Univesity)

ชื่อวิทยานิพนธ์	: ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาหมวดธาตุมนสิการบรรพ ในมหาหัตถิปโทปมสูตร
ผู้วิจัย	: พระณรงค์เศรษฐ์ จิตเมโธ (กุมมณี)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	: พระครูใบฎีกาภานิตย์ เขมคุตโต ศน.ป., M.A., Ph.D. : พระมหาโกมล กมโล ป.ธ.๘, พธ.บ., ศศ.ม. : อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ ป.ธ.๕
วันสำเร็จการศึกษา	: ๑ เมษายน ๒๕๕๕

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ศึกษาหลักธรรมในมหาหัตถิปโท - ปมสูตร และ ศึกษา การ เจริญ วิปัสสนาหมวดธาตุมนสิการบรรพ โดยศึกษาจากคัมภีร์ พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เรียบเรียง บรรยายตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ

จากการศึกษาพบว่า มหาหัตถิปโทปมสูตร เป็นพระสูตรที่พระสารีบุตรกล่าวอุปมาถึง รอยเท้าสัตว์ทั้งหลายรวมลงในรอยเท้าช้าง กุศลธรรมทั้งหลายนับเข้าในอริยสัจ ๔ โดยชื่อพระสูตร ตั้งตามเนื้อหาใจความสำคัญ ในพระสูตรได้อธิบายละเอียดถึงทุกขอริยสัจ แสดงถึงการที่มนุษย์ทุกข์ เพราะความเข้าไปยึดมั่นในขันธจึงกลายเป็นอุปาทานขันธ อันว่าโดยย่อได้แก่ รูปขันธ นามขันธ ใน รูปขันธประกอบเพียงธาตุ ๔ โดยชื่อประเด็นที่ทุกขเวทนานั้นเกิดจากมหาภูตรูปใดมหาภูตรูปหนึ่ง กำเนิดเท่านั้น พร้อมทั้งกล่าวถึงการปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อความพ้นทุกข์

การเจริญวิปัสสนาในพุทธศาสนามีทางสายเดียว คือ สติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กายานุปัส - สนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ในการพิจารณา กายในกายนั้นธาตุ - มนสิการบรรพเป็นหนึ่งในวิธีการปฏิบัติวิปัสสนา โดยแนวการปฏิบัติเหมือนกับในมหาหัตถิปโท - ปมสูตร การพิจารณาประกอบเพียงธาตุ ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม จนเห็นลักษณะ หรืออาการของธาตุนั้น ๆ มีวิธีการกำหนด ๒ ลักษณะ ๑) แบบย่อ กำหนดลักษณะหรืออาการของ ธาตุ ๒) แบบพิสดาร คือ กำหนดพิจารณาแยกออกเป็นส่วน ๆ

การเจริญธาตุมนสิการในขณะกำหนดอริยาบถต่าง ๆ ถ้าลักษณะอาการของธาตุปรากฏ ให้ผู้ปฏิบัตินำสภาวธรรมเหล่านั้นมากำหนดพิจารณา ซึ่งผู้ปฏิบัติสามารถสังเกตลักษณะ ชัดเจนของ

ธาตุ คือ ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง-อ่อน ธาตุน้ำ มีลักษณะ ซึม-ซาบ ธาตุไฟ มีลักษณะ ร้อน-เย็น ธาตุลม มีลักษณะ ห่อน-ตึง สติที่เข้าไปตั้งมั่นพิจารณาเห็นสภาวธรรมสามารถยกขึ้นสู่อารมณ์วิปัสสนาเกิด ความเบื่อหน่ายคลายกำหนดละความยึดมั่นในรูปันธ์

Thesis Title : The Study of Insight Meditation Practice in
Dhātumanasikāra Pabba in Mahāhatthipadopama sutta.

Resercher : Phra Narongsej Tetamitoll (Kummanee)

Degree : Master of Arts (Vipassanā Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phrakhrubaidika Manit Khemagutto M.A., Ph.D.

: Phramahā Komol Kamalo Pali VIII, M.A.

: Ajarn Nimit Photiphat Pali IX

Date of Graduation : 1 April 2012

Abstract

This thesis is of two main objectives :- 1) to study the principles of Mahahatthipadopama Sutta 2) to study the Dhatumanasikara Pabba by the Tipitaka, the commentaries, the sub-commentaries, composed narrated and verified by expert

From the study, it is found that Mahahatthipadopama Sutta is the Sutta which Ven. Sariputta compaire with the feet of the animals. That is to say the feet of all the animal are concluded the feet of the elephants. The Kusala-Dhammas are included in the four Noble truths. The names of the Suttas were established with the important points which explain the details of Dukkha-Ariyasacca showing that the human beings are of suffering, because they hold the Aggregate which is the Upadana- Khandha consisting of the form Aggregate and the norm Aggregate. The Form Aggregate consists of only 4 element,by showing the point that the feeling of suffering arises from one of Mahabhutarupas which become more serious. It also mentions the practice vipassanā to be away from Suffering.

This is one way of practising Insight Meditation ,That the Four Foundation of mindfulness, namely :- Kayanupassana, Vedananupassana, Cittanupassana and Dhammanupassana. In the consisderation of the body in the body, Dhatumanasikara-Babba is one of the methods of practising the Insight Meditation. This practice is the same as the practice in Mahahatthipadopama Sutta. The consideration of the body consided of the 4 elements, namely : earth element, the fire element the wind element and the water element. Up to seeing of the three

characteristic of elements. They are two methods of the practice regarding the elements ,namely:
1 short method by fixing the characteristics and the manners of the elements. 2 the detailes
method by fixing and considering the elements into different parths.

The development of Dhatumanasikara by fixing the differents, if the characteristic of the element appears, the must bring such the state to consider. The practiser can notice the clear characteristics of the element, the Pathavidhuatu of the strong and weak Characteristic the Apodhatu is of the obsorbing characteristic Tejodhatu is of the characteristic of heat and Vayodhatu is of the characteristic of loosing and tightness. The firm mindfulness can consider the doctrinal state which can go to the temperament of Vipassana which causes practiser is bored of the elements and does not strong hold the forms (Rupas).

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ เรื่อง “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาหมวดชาตุมนสิการบรรพที่ปรากฏในมหาหัตถิปโทปมสูตร” สำเร็จลงได้ด้วยความเมตตา และความช่วยเหลืออย่างดี ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณด้วยความเคารพอย่างยิ่ง ณ โอกาสนี้แต่

เจ้าพระคุณ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๘, M.A., Ph.D) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ผู้จัดทำหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนา

คณาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ทั้ง ๓ ท่าน มี พระครูใบฎีกามานิตย์ เขมคุตโต พระมหาโกมล กมโล อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ ที่ได้ให้คำปรึกษาและชี้แนะแนวทางการศึกษาค้นคว้า เพื่อวิทยานิพนธ์มีความสมบูรณ์

ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล ให้คำแนะนำวิธีการเขียนวิทยานิพนธ์ โดยให้ข้อมูลและแนะนำวิธีการเขียน เพื่อให้หนังสือทำได้ถูกต้องตามระเบียบทางมหาวิทยาลัย ทั้งเป็นผู้ควบคุมดูแลการเขียนวิทยานิพนธ์คอยให้คำปรึกษาทุกด้าน

ขอขอบคุณพระมหาวิจิตร กลุขานจิตโต เจ้าอาวาสวัดมหาสวัสดิ์นาคนพ ฒาราม อ.สามพราน จ.นครปฐม ผู้ให้ความเอื้อเฟื้ออำนวยความสะดวกด้านที่พัก อาหาร อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการวิจัย

ขออนุโมทนาบุญกับเจ้าหน้าที่ห้องสมุด มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่อำนวยความสะดวกในการให้บริการตำราอย่างดียิ่ง

ขออนุโมทนา คุณพ่อประเสริฐและคุณแม่วิไล คุณมณี ผู้ให้กำเนิด พร้อมทั้งมอบทุนทรัพย์ในการศึกษาปริญญาโทในครั้งนี้

ขออานิสงส์แห่งคุณงามความดีที่ ผู้วิจัย ได้ประพฤติปฏิบัติมา อุทิศแด่คุณโยมมารดาผู้ล่วงลับไปแล้ว และบุญกุศลทั้งหมดมอบให้แก่ครูอุปัชฌาย์ อาจารย์ และผู้มีอุปการคุณ ทุก ๆ ท่านที่กล่าวมาแล้วนั้น ด้วย อำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย จงประทานพรให้ทุกท่าน ประสบความเจริญรุ่งเรือง และประพฤติปฏิบัติจนถึงมรรค ผล นิพพาน ทุกท่านทุกคน เทอญ

พระณรงค์เศรษฐ์ จิตเมโธ (คุณมณี)

วันที่ ๑ เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๕๕๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	น
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๕ นิยามเฉพาะศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๘
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๘
บทที่ ๒ เนื้อหาหลักธรรมในมหาหัตถิปโทปมสูตร	
๒.๑ ความหมายของชื่อพระสูตร	๑๐
๒.๒ หลักธรรมในมหาหัตถิปโทปมสูตร	๑๐
๒.๒.๑ อริยสัจ ๔	๑๑
๒.๒.๒ อุปาทานจันท์ ๕	๑๖
๒.๒.๓ มหาภูตรูป ๔	๒๑
๒.๒.๔ ปฏิจสมุปปันธรรม	๒๔
๒.๓ หลักธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๒๕
๒.๓.๑ อริยสัจ ๔	๒๕

๒.๓.๒	อุปาทานขันธ ๕	๒๕
๒.๓.๓	ธาตุ ๔	๒๕

บทที่ ๓ การปฏิบัติวิปัสสนา

๓.๑	ความหมายของวิปัสสนากาวนา	
๓.๑.๑	ความหมายโดยศัพท์นัย	๒๖
๓.๑.๒	ความหมายโดยอรรถนัย	๒๗
๓.๒	อารมณ์วิปัสสนา	๓๐
๓.๓	วิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน	๓๑
๓.๔	ธาตุมนสิการ	๓๕

บทที่ ๔ การเจริญวิปัสสนาหมวดธาตุมนสิการบรรพ

๔.๑	ความหมายธาตุมนสิการ	๔๑
๔.๒	แนวการเจริญธาตุมนสิการ	๔๕
๔.๓	การประยุกต์ธาตุมนสิการเจริญวิปัสสนา	๕๐
๔.๔	อานิสงส์ของการเจริญธาตุมนสิการ	๖๐

บทที่ ๕ บทสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๖๑
๑)	หลักธรรมที่ปรากฏในมหาหัตถิปโทปมสูตร	๖๑
๒)	หลักการปฏิบัติธาตุมนสิการ	๖๒
๓)	การประยุกต์ธาตุมนสิการเจริญวิปัสสนา	๖๓
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๖๓

บรรณานุกรม	๖๕
ภาคผนวก	๖๕
ประวัติผู้วิจัย	๘๕

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. การใช้อักษรย่อ

อักษรย่อชื่อคัมภีร์ใน วิทยานิพนธ์นี้ ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์ พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๕ ในการอ้างอิง โดยระบุ เลข /ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที .สี (บาลี) ๕/๓/๓๖ หมายถึง สุตตนต์ปิฎก ที่มณิกาย สีสกฺขนุชวคฺค พระไตรปิฎก ภาษาบาลี เล่มที่ ๕ ข้อที่ ๓ หน้า ๓๖

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(บาลี)	= วินยปิฎก	มหาวิภงฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.	(ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม.	(บาลี)	= วินัยปิฎก	มหาวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.	(ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.จ.	(บาลี)	= วินยปิฎก	จฺหวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.จ.	(ไทย)	= วินยปิฎก	จฺหวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.ป.	(บาลี)	= วินยปิฎก	ปริวารวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ป.	(ไทย)	= วินัยปิฎก	ปริวาร	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(บาลี)	= สุตตนต์ปิฎก	ทีมณิกายปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.สี.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีมณิกาย สีสกฺขนุชวคฺค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(บาลี)	= สุตตนต์ปิฎก	ทีมณิกาย มหาวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีมณิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(บาลี)	= สุตตนต์ปิฎก	มชฺฉิมนิกาย มุทฺตปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มชฺฉิมนิกาย มุทฺตปณฺณาสก	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(บาลี)	= สุตตนต์ปิฎก	มชฺฉิมนิกาย มชฺฉิมปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มชฺฉิมนิกาย มชฺฉิมปณฺณาสก	(ภาษาไทย)
ม.อ.	(บาลี)	= สุตตนต์ปิฎก	มชฺฉิมนิกาย อูปริปณฺณาสกวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.อ.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มชฺฉิมนิกาย อูปริปณฺณาสก	(ภาษาไทย)
ส.ส.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย สกถวคฺค	(ภาษาไทย)

ล้.ส.	(บาลี) = สุตตฺตปิฎก	ลัษฺยุตตนิคาย สคาควคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ล้.นึ.	(ไทย) = สุตตฺตปิฎก	ลัษฺยุตตนิคาย นึทานววรรค	(ภาษาไทย)
ล้.นึ.	(บาลี) = สุตตฺตปิฎก	ลัษฺยุตตนิคาย นึทานวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ล้.ข.	(ไทย) = สุตตฺตปิฎก	ลัษฺยุตตนิคาย ขันชวาววรรค	(ภาษาไทย)
ล้.ข.	(บาลี) = สุตตฺตปิฎก	ลัษฺยุตตนิคาย ขนชวาววคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ล้.สพ.	(ไทย) = สุตตฺตปิฎก	ลัษฺยุตตนิคาย สพายตนววรรค	(ภาษาไทย)
ล้.สพ.	(บาลี) = สุตตฺตปิฎก	ลัษฺยุตตนิคาย สพายตนวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ล้.ม.	(ไทย) = สุตตฺตปิฎก	ลัษฺยุตตนิคาย มหาวาววรรค	(ภาษาไทย)
ล้.ม.	(บาลี) = สุตตฺตปิฎก	ลัษฺยุตตนิคาย มหาวาววรรค	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.	(ไทย) = สุตตฺตปิฎก	อ้งคฺตตรนิคาย เอกกนึบาต	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.	(บาลี) = สุตตฺตปิฎก	อ้งคฺตตรนิคาย เอกกนึบาตปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.จตุก.	(ไทย) = สุตตฺตปิฎก	อ้งคฺตตรนิคาย จตุกนึบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุก.	(บาลี) = สุตตฺตปิฎก	อ้งคฺตตรนิคาย จตุกนึบาตรปา	(ภาษาบาลี)
อง.ปณจ.	(ไทย) = สุตตฺตปิฎก	อ้งคฺตตรนิคาย ปณจกนึบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปณจ.	(บาลี) = สุตตฺตปิฎก	อ้งคฺตตรนิคาย ปณจกนึบาตปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.	(ไทย) = สุตตฺตปิฎก	ขุททกนิคาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.	(บาลี) = สุตตฺตปิฎก	ขุททกนิคาย ธมฺมปทปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.อุ.	(ไทย) = สุตตฺตปิฎก	ขุททกนิคาย อุทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.	(บาลี) = สุตตฺตปิฎก	ขุททกนิคาย อุทานปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.	(ไทย) = สุตตฺตปิฎก	ขุททกนิคาย มหานึทเทส	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.	(บาลี) = สุตตฺตปิฎก	ขุททกนิคาย มหานึทเทสปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.	(ไทย) = สุตตฺตปิฎก	ขุททกนิคาย ปฏึสมฺกึทามวรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.	(บาลี) = สุตตฺตปิฎก	ขุททกนิคาย ปฏึสมฺกึทามคคปาลี	(ภาษาบาลี)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	(บาลี) = อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงคณึปาลี	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณึ	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(บาลี) = อภิธมฺมปิฎก	วิกังคปาลี	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก	วิกังคปกรณึ	(ภาษาไทย)
อภิ.ปุ.	(บาลี) = อภิธมฺมปิฎก	ปุคฺคลปณฺญตฺติปาลี	(ภาษาบาลี)

อภิ.ป.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ปุคคตปัญญาตีปกรณ์	(ภาษาไทย)
อภิ.ป.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก มหาปัญญาปกรณ์	(ภาษาไทย)
อภิ.ป.	(บาลี)	= อภิธรรมปิฎก มหาปัญญาปาตี	(ภาษาบาลี)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิง โดยระบุ เช่น คูรายละเอียดใน “เชิงอรรถ” ในพระไตรปิฎกอรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณฯ เล่มที่. หน้า.

วิ.มหา.อ.	(บาลี)	= วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิงคคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อ.	(บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมงคตวิลาสินี สัตถขนทวคคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ.	(บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมงคตวิลาสินี มหาวคคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(บาลี)	= มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มูลปณณาสกอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(บาลี)	= มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ส.ส.อ.	(บาลี)	= สยัตตนิคาย สารตถปฐกาสิโน สคาถวคคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
อง.ทุก.อ.	(บาลี)	= องคุตตรนิกาย มโนรตปุรณิ เอกกนิปาตอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ช.ธ.อ.	(บาลี)	= ชุตตนิคาย ธรรมปทกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ช.สุ.อ.	(บาลี)	= ชุตตนิคาย ปรมตถทีปนี สุตตนิปาตอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ช.ชา.เอกก.อ.	(บาลี)	= ชุตตนิคาย เอกกนิปาตชาตอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ช.ม.อ.	(บาลี)	= ชุตตนิคาย สทธรรมปฐโชติกา มหานิทเทศอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ช.จ.อ.	(บาลี)	= ชุตตนิคาย สทธรรมปฐโชติกา จุฬนิเทศอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ช.ป.อ.	(บาลี)	= สุตตตปิฎก ชุตตนิคาย ปฏิสมภิทามคคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อ.	(บาลี)	= อภิธรรมปิฎก ธรรมสงคณิ อภิสสาสินีอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ.	(บาลี)	= อภิธรรมปิฎก วิงคต สมโมหวิโนทนีอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปญจ.อ.	(บาลี)	= อภิธรรมปิฎก ปญจปกรณ์อกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
สงคห.	(บาลี)	= อภิธรรมตถสงคห	(ภาษาบาลี)

ค. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยจะระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิมติ.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๔๑/๑๑๐ หมายถึง วิมติ-วิโนทนีฎีกา เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๒๔๑ หน้า ๑๑๐

วชิร.ฎีกา	(บาลี) = วชิรพุทธฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตถ.ฎีกา	(บาลี) = สารตถทีปนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตถ.ฎีกา	(ไทย) = สารัตถทีปนีฎีกา	(ภาษาไทย)
วิมติ.ฎีกา	(บาลี) = วิมติวิโนทนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
กงฺขา.ฎีกา.	(บาลี) = กงฺขาวิตรณิปฺราณฎีกา	(ภาษาบาลี)
มฺล.ฎีกา.	(บาลี) = มฺลสิกฺขาฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.ฎีกา	(บาลี) = ทีฆนิกาย ลินตฺตปฺปกาสนี สีลกฺขนฺธวคฺคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.ฎีกา	(บาลี) = ทีฆนิกาย ลินตฺตปฺปกาสนี มหาวคฺคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อภิณฺวฎีกา	(บาลี) = ทีฆนิกาย สาธุวิลาสินี สีลกฺขนฺธวคฺคอภิณฺวฎีกา	(ภาษาบาลี)
ชฺ.ธ.ฎีกา	(บาลี) = ธรรมปทมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สงฺ.มฺลฎีกา	(บาลี) = อภิธมฺมปิฎก ธรรมสงฺคณฺมฺลฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.มฺลฎีกา	(บาลี) = อภิธมฺมปิฎก วิภงฺกมฺลฎีกา	(ภาษาบาลี)
ม.ฎีกา	(บาลี) = มณฺธิปฎีกา	(ภาษาบาลี)

ง. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ปกรณ์วิเสส วิสุทฺธิมรรค ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยจะระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิสุทฺธิ (บาลี) ๒/๕๗๘/๑๗๐. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๕๗๘ หน้า ๑๗๐

เนตฺติ.	(บาลี) = เนตฺติปกรณ์	(ภาษาบาลี)
มิลินฺท.	(บาลี) = มิลินฺทปญฺหปกรณ์	(ภาษาบาลี)
สงฺคห.	(บาลี) = อภิธมฺมตฺตสงฺคห	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.	(บาลี) = วิสุทฺธิมคฺคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.มหาฎีกา	(บาลี) = ปรมตฺตมณฺชฺสา วิสุทฺธิมคฺคมมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิภาวินี.	(บาลี) = อภิธมฺมตฺตวิภาวินีฎีกา	(ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาล มนุษย์ทุกคนล้วนแสวงหาความสุข เกลี้ย ขดทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น มุ่งหาสิ่งตอบสนองความต้องการของตนเอง โดยมีวิธีการแสวงหาความสุขที่สุดอยู่ ๒ อย่าง^๑ นั่นคือ ๑. กามสุขัลลิกานุโยค คือ การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข ๒. อตตกิลมณานุโยค คือ การประกอบความลำบากทรมานตนเองให้เค็หรืออื่น แต่ถึงอย่างไรก็ยังไม่สามารถตอบสนอง หรือแก้ปัญหา ให้ถึงที่สุดได้ เพราะสิ่งเหล่านั้นระงับกิเลสได้เพียงชั่วคราวเท่านั้น จนกระทั่งเมื่อเจ้าชายสิทธัตถะ พระองค์ ทรงเห็นความทุกข์ เหล่านั้น จึงทรงออกบรรพชาเพื่อค้นหา หนทางแห่ง การพ้นทุกข์เฉก เช่นเดียวกับ นักพรต ท่านอื่น ๆ โดยทรงได้เข้าไป ศึกษาอยู่ใน สำนักดัง ทั้ง ๒ ในขณะนั้น^๒ คือ อาหารคาวส กาลาม โคตร และอุททคคาวส รามบุตร จนหมดสิ้น แห่งความรู้ แต่ทรงเห็นว่า ไม่ใช่ หนทางแห่งการ ตรัสรู้ จึงหลีก ไปบำเพ็ญทุกรกิริยา ทรมานพระองค์ ถึง ๓ วาระด้วยกัน^๓ แต่ก็ยังไม่ สำเร็จ จน กระทั่งทรงพิจารณาเห็นว่าเป็นการปฏิบัติที่ตึงเกินไป จึงเปลี่ยนมา ประพฤติในทางสาย กลางแล้วจึง ได้ตรัสรู้ สำเร็จเป็นพระ สัมมาสัมพุทธเจ้า พร้อมทั้ง ทรงปฏิเสธ ซึ่งความสุขที่สุด ทั้ง ๒ อย่าง ทรงวางหลัก กการ วัินั้นคือ มัชฌิมาปฏิปทา อันประกอบด้วย อริยมรรคมีองค์ ๘^๔ ได้แก่อำเภอ ปฏิบัติพอดีที่จะนำไปสู่หนทางแห่งความหลุดพ้น ทั้งทรงได้ตรัสแนวทางการทำให้มรรคเกิดขึ้น

พระพุทธองค์ได้ทรงวางรากฐานในการอบรมสั่งสอน เริ่มจากการเจริญ ศีล สมาธิและ ปัญญา อันมีวิธีการชำระจิตให้บริสุทธิ์นั้น เรียกว่า “ภาวนา”^๕ เพื่อที่จะได้เข้าถึงซึ่งการบรรลุ มรรค ผล นิพพาน หลักปฏิบัติที่สำคัญนั้นได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ คือ ที่ตั้งของสติ เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์

^๑ ชู.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๒

^๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๓-๒๗๘/๓๐๐-๓๐๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๓-๓๒๘/๓๕๕-๓๕๘

^๓ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๗๓-๓๗๕/๔๑๒-๔๑๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๒-๓๓๔/๔๐๑-๔๐๓

^๔ ชู.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๒

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (นนทบุรี : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๗๐.

เพื่อระงับความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อความรู้แจ้งแห่งพระนิพพาน การปฏิบัติวิปัสสนากฎาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ดังนี้^๖

๑. กายานุปัสสนา คือ การพิจารณาเห็นกายในกาย
๒. เวทนานุปัสสนา คือ การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา
๓. จิตตานุปัสสนา คือ การพิจารณาเห็นจิตในจิตหรือความคิด
๔. ธรรมมานุปัสสนา คือ การพิจารณาเห็นธรรมหรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นกับจิต

ในสติปัฏฐาน ๔ กายานุปัสสนาสติปัฏฐานถือว่าเป็นกัมมัฏฐานที่กำหนดได้ สะดวกและชัดเจนมากที่สุด เพราะเป็นการใช้สติพิจารณากำหนดรู้ อาการที่ปรากฏทางกาย ซึ่งยังเป็นอารมณ์อย่างหยาบจึงกำหนดได้ง่าย คือ เอาสติไปตั้งไว้ที่กาย รวมถึงอริยาบถต่าง ๆ เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน เขยิบด คู้ หายใจเข้า- หายใจออก จากภาคปฏิบัติจะสังเกตว่ามีสภาวะอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดเจน เช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ไหล เกาะกุม สิ่งเหล่านี้ปรากฏในการเจริญชaturmยาสการ บรรพพะ อันเป็นหมวดย่อยในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เมื่อโยคีประสบพบอาการดังกล่าวในขณะที่ปฏิบัติสามารถยกขึ้นมาพิจารณาเป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนากฎาได้ ดังได้มีกล่าวแล้วถึงการพิจารณาธาตุ ๔ ในมหาหัตถิปโทปมสูตร^๗

ในสมัยหนึ่งพระสารีบุตรได้กล่าวสอนแก่ ภิกษุทั้งหลายเรื่องการพิจารณาธาตุ ๔ ว่า “รอยเท้าสัตว์ทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง ฉันทใด เรื่องกุศลธรรมทั้งหมด นับเข้าในอริยสัจ ๔ ฉันทนั้น” ได้บรรยายต่อไปว่าอริยสัจ ๔ นั้น ทุกขอริยสัจ^๘ คือ ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปรีทเวชะ ทุกข์ โทมนัสและอุ ปายาสเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ^๙ เป็นทุกข์ อันได้แก่ รูปขันธ เวทนะขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญูณขันธ ได้ยกซึ่งรูปขันธมาอธิบายโดยได้แยกรูปขันธออกเป็นธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ และลม ให้พิจารณาว่าเมื่อแยกธาตุออกจากกัน จะไม่ปรากฏตัวเราของเรา คลายความยึดมั่นถือมั่นในสังขารนี้

จากหลักธรรมพบว่าเนื้อหาในพระสูตรนี้คล้ายกันกับการเจริญชaturmยาสการบรรพพะ ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน จึงเป็นที่สนใจในการนำมาวิจัยศึกษาค้นคว้าข้อมูล และหลักธรรมที่กล่าวไว้ในมหาหัตถิปโทปมสูตร รวมถึงวิธีการนำหลักธรรมในมหาหัตถิปโทปมสูตร ไปประยุกต์ใช้ในการเจริญวิปัสสนา ในการศึกษาครั้งนี้ทำให้เกิดประโยชน์ความรู้ต่อตนเอง อีกทั้ง เป็นข้อมูลที่

^๖ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๓/๓๐๑.

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๓๐.

^๘ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๒.

ถูกต้องแก่การ ประพฤติ ปฏิบัติธรรมตาม คัมภีร์พระไตรปิฎกเถรวาท และนำมาสืบถอดเผยแพร่ พระพุทธศาสนาต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาหลักธรรมในมหาหัตถิปโทปมสูตร
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาหมวดธาตุมนสิการบรรพพะ

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษา ครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิง เอกสาร (Documentary Research) เพื่อมุ่งเน้น ประเด็นเกี่ยวกับหลักการปฏิบัติวิปัสสนาในมหา หัตถิปโทปมสูตร ซึ่งมีเนื้อหาในพระไตรปิฎกเล่ม ที่ ๑๒ ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๑๕ และพระไตรปิฎก พร้อม อรรถกถาภาษาไทยเล่มที่ ๑๘ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๒๕

๑.๓.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา โดยศึกษาจากเอกสารในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค รวมทั้งเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๓.๒ ขอบเขตด้านการศึกษาวิเคราะห์ โดย ศึกษาเฉพาะหลักธรรมใน มหาหัตถิปโท- ปมสูตร และนำข้อมูลมาเรียบเรียงตรวจสอบความถูกต้องและบรรยายเชิงพรรณนาต่อไป

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๔.๑ มหาหัตถิปโทปมสูตรได้กล่าวหลักธรรมไว้อย่างไรบ้าง
- ๑.๔.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาหมวดธาตุมนสิการบรรพพะทำอย่างไร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ การเจริญวิปัสสนา หมายถึง การฝึกปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัดภาวะของ สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^๑

๑.๕.๒ ภาวนา หมายถึง การทำให้มีใจเกิดขึ้น การเจริญพัฒนา

๑.๕.๓ ธาตุ หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของมันเองตามธรรมชาติของเหตุปัจจัย

^๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๗๕/๒๕๐., อภ.ทก. (ไทย) ๒๐/๒๗๕/๗๗.

๑.๕.๔ มนสิการ หมายถึง การกระทำอารมณ์ไว้ในใจ, ใสใจ

๑.๕.๕ บรรพะ หมายถึง ข้อ, หมวด, ตอน

๑.๕.๖ ธาตุมนสิการ หมายถึง การกำหนดพิจารณาภายในแยกเป็นส่วนๆ ให้เห็นเป็นเพียงธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม มา ประชุมร่วมกันเท่านั้น ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา^{๑๑}

๑.๕.๗ มหาหัตถิปโทป มสูตร หมายถึง พระสูตรที่พระสารีบุตร กล่าว สอนภิกษุพิจารณาธาตุ ๔^{๑๒} ที่มีเนื้อหาในพระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๒

๑.๕.๘ การประยุกต์ใช้ หมายถึง การนำหลักปฏิบัติในหมวดธาตุมนสิการไปใช้ในการเจริญวิปัสสนา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องในการวิจัยมีดังนี้

พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕

พระไตรปิฎก พร้อมมอรรคถา ภาษาไทย ฉบับมหา มกุฏราช วิทยาลัย พุทธศักราช

๒๕๒๕

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรม ^{๑๓} ว่า การเจริญสมณะและวิปัสสนาผลที่มุ่งหมายอาจต่างกัน แต่ผู้เจริญวิปัสสนาต้องอาศัยสมณะ คือ เจริญสมณะจนได้มานในระดับหนึ่งก่อน แล้วจึงก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา จะเอาฉานเป็นบาทของวิปัสสนาก็ได้ หรืออาจเจริญวิปัสสนาไปก่อน แล้วจึงเจริญสมณะตามหลังก็ได้ หรือเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป แม้แต่ผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ โดยไม่ได้เจริญสมณะจนได้มานใดๆ เลยก่อนเจริญวิปัสสนา ซึ่งในความเป็นจริงก็ต้องอาศัยสมณะเบื้องต้นคือสมาธินั่นเอง เมื่อวิปัสสนาปรากฏการเห็นแจ้ง รู้ชัดตามสภาวะความเป็นจริง จนถอนความหลงผิดยึดมั่นถือมั่น สามารถเปลี่ยนความคิดต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งมุมมอง การรับรู้ การวางจิตใจและความรู้สึกทั้งหลาย ความรู้ความเข้าใจถูกต้องเกิดขึ้น

^{๑๑} โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาศีลยาตอ), มหาสติปัญญาสูตร : ทางสู่พระนิพพาน, แปลโดย พระคันธสารภิกษุ, (กรุงเทพฯ : หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๑๘๘.

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐-๓๐๖/๓๓๐-๓๓๖.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับ ปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๐๖.

เรื่อย ๆ วิชา ย่อมปรากฏซึ่ง เป็นภาวะตรงข้ามที่กำจัดวิชา คือความหลงผิด ภาวะที่มีญาณเป็น ภาวะที่สุขสงบผ่องใสและเป็นอิสระ เพราะลอยตัวพ้นอำนาจการครอบงำของกิเลส

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้กล่าวในหนังสือ “มหาสติปัฏฐานสูตร : ทางสู่ พระนิพพาน”^{๙๔} ว่า ก็การกำหนดธาตุ ๔ โดยย่อผู้มีปัญญาแก่กล้าอย่างนี้ว่า คุณอนภิกษุทั้งหลาย “คน โคหรือลูกมือของคนฆ่าโค นำโคไปสู่ที่ฆ่า ผูกโคไว้ ฆ่าโค และโคที่ถูกฆ่า เขาย่อมสำคัญว่ามีโค แต่เมื่อฆ่าแหละโคออกเป็นกองเนื้อนึ่งขายอยู่ที่หนทางสี่แพร่ง เขาย่อมสำคัญว่าเราขายเนื้อ ไม่สำคัญ ว่าเราขายโค” ฉนั้นใด ภิกษุก็ฉนั้นนั่น เมื่อยังไม่พิจารณาว่าเป็นธาตุ ย่อมสำคัญว่าเป็นตัวตน เป็นบุคคล ตัวเราของเรา บุรุษ หรือสตรี ต่อเมื่อพิจารณาว่าเป็นเพียงธาตุแล้วย่อมไม่ยึดมั่นถือมั่นธาตุใดธาตุ หนึ่งว่าเป็นตัวตน

พระวีริค แพรรี่ (ปสนุโน) ได้กล่าวเรื่องพิจารณาธาตุ ๔^{๙๕} ว่าการพิจารณาธาตุ ๔ ธาตุคิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เป็นวิธีที่ช่วยให้เราสังเกตสภาพที่แท้จริงของร่างกาย โดยปกติเรามักจะมอง ร่างกายว่าเป็นของเรา หลงตัวเอง ฉะนั้น ควรมองเรื่องธาตุในแง่ของพระพุทธศาสนาว่า ร่างกาย ประกอบด้วยธาตุ ๔ สิ่งที่เป็นธาตุคินได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ธาตุน้ำคือ ธรรมชาติที่มี ลักษณะไหล เกาะกุม เอบอบ ธาตุไฟคือ มีลักษณะเย็น หรือร้อน คือไฟที่ยังกายให้อบอุ่น และไฟที่ ยังกายให้ทรุดโทรม ธาตุลมคือ มีลักษณะพัดไปพัดมา และการที่เราเหยียดแขนได้ก็เพราะธาตุลม

พระปราโมทย์ ปาโมชฺโช ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “ทางสายเอก”^{๙๖} ว่าสมณะ-วิปัสสนา กรรมฐานทั้ง ๒ อย่างมีประโยชน์ทั้งคู่ เพียงแต่มีประโยชน์แตกต่างกันเสมือนหัวใจกับสมอง ซึ่ง ต่างก็มีประโยชน์ด้วยกันทั้งคู่ ฉนั้นเราจึงทำตามที่พระพุทธองค์สอนไว้คือเจริญกรรมฐานทั้งสอง นี้ ด้วยปัญญาอันยิ่งโดยมีสติสัมปชัญญะกำกับไว้เสมอ ได้แก่ จะต้องรู้ชัดว่า ๑) จะเจริญกรรมฐานใด ๒) เพื่ออะไร ๓) เจริญอย่างไร ๔) ระหว่างเจริญกรรมฐานก็ต้องหมั่นรู้ตัว ไม่หลงไม่เผลอ ตลอดถึง การเคลื่อนไปจากอารมณ์กรรมฐานนั้น ๆ

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ ได้อุปมามนุษย์กับธาตุ ๔ ขี้อุปมาว่าด้วย หุ่นในวิมุตติมรรค^{๙๗} : พระอุปติสเถระรายงานว่ามนุษย์เหล่านี้เกิดขึ้น นพร้อมวิญญานธาตุตกอยู่ใน อำนาจ ความ โกรธ ความ โศก ความ เศร้า ความ ทุกข์ เพราะเหตุและปัจจัยแห่งความ โกรธและความ

^{๙๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร : ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๐๑.

^{๙๕} พระวีริค ปสนุโน (แพร่), สติปัฏฐาน, (กรุงเทพมหานคร : กองทุนธรรมบุชา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘๑.

^{๙๖} พระปราโมทย์ ปาโมชฺโช, ทางสายเอก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๒๔), หน้า ๑๖๐.

^{๙๗} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺต) และคณะ, วิมุตติมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๒.

เดือดร้อน พวกเขาหัวเราะสนุกสนานหรือเล่นด้วยกัน อาหารรักษาหุ่นนี้ไว้และชีวิตินทรีย์ ทำให้หุ่นเหล่านี้เดินไปที่สุดแห่งชีวิตทำให้หุ่นแตก กระจัดกระจาย ถ้ากรรมกิเลสเกิดขึ้น หุ่นใหญ่ก็จะเกิดขึ้นอีก การเกิดครั้งแรกของหุ่นนั้นไม่สามารถรู้ได้ จุดสุดท้ายของหุ่นนั้นใครไม่สามารถมองเห็นได้ชัดเช่นเดียวกัน โยคีกำหนดธาตุทั้งหลาย โดยเปรียบเทียบกับหุ่นอย่างนี้ และโยคินั้นกำหนดรู้กายนี้โดยเปรียบกับหุ่นโดยกิจกรรมเหล่านี้ อย่างนี้ว่า “ไม่มีสัตว์ ไม่มีชีวะ”

พระมหาอุเทน ปัญญาปริปริทัตต์ ได้กล่าวในหนังสือ วิปัสสนากาวนา^{๙๔} ว่าอารมณ์ในเบื้องต้นของวิปัสสนาที่ต้องการกำหนดรู้ตามรู้ตามความเป็นจริงคือกายซึ่งอยู่ในส่วนรูปจะถูกยกขึ้นสู่กรรมฐานเป็นอารมณ์เจริญก่อน เพราะกาย มีรูปพรรณสัณฐานให้สัมผัสจับต้อง การกำหนดคูกริยาอาการทางกายจึงทำได้ง่าย (นามกำหนดรูป) ต่างจากอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดทางใจจะกำหนดได้ยาก (นามกำหนดนาม) กิริยาอาการกายไม่มีความซับซ้อนต่อการปฏิบัติและจะชัดขึ้นตามลำดับ วิปัสสนากาวนาจะนำเอาอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่ง ซึ่งมีอยู่และกำลังเป็นอยู่ในขณะนั้นๆ มาเจริญกำหนดคูกริยาอาการต่างๆ

พระคณิศราภิงค์ ได้เรียบเรียงในหนังสือส่องสภาวะธรรม^{๙๕} กล่าวว่าสภาวะธรรม คือธรรมชาติที่มีจริงของทุกรูปนามที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ ไม่ขึ้นกับบัญญัติตามที่เรียกขานสมมติ คล้ายกับที่นักวิทยาศาสตร์ ระบุว่า H₂O เป็นองค์ประกอบที่มีจริงในสิ่งบัญญัติที่เรียกว่า “น้ำ” สภาวะธรรมจึงเป็นธรรมชาติจริง สภาวะธรรมคือรูปนามทั้งหมด ในพุทธศาสนาได้แนะนำให้ระลึกธาตุ ๔ เพราะปรากฏชัดเจนกว่ารูปนามอย่างอื่น แล้วยกนับว่าได้เจริญกายานุปัสสนา คือ การตามรู้กองรูป ต่อมาก็จะสามารรถตามรู้เวทนา (เวทนานุปัสสนา) ตามรู้จิต (จิตตานุปัสสนา) และตามรู้สภาวะธรรม (ธรรมานุปัสสนา)

๑.๖.๒ รายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องมีดังนี้

พรรณราย รัตนไพฑูรย์ ได้ศึกษาเรื่อง การศึกษาวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โฆดก ญาณสิริ)^{๑๐} พบว่า

^{๙๔} พระมหาอุเทน ปัญญาปริปริทัตต์ , วิปัสสนากาวนา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๖), หน้า ๕๐.

^{๙๕} พระคณิศราภิงค์, ส่องสภาวะธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๔

^{๑๐} พรรณนาราย รัตนไพฑูรย์ , “การศึกษาวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาก รมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรรมุนี (โฆดก ญาณสิริ) , วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต , (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, ๒๕๔๔).

การสอนทั้งสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐานควบคู่กัน ไป แต่ในการปฏิบัติขั้นที่ท่านปฏิบัติ และสอนโดยมีวิปัสสนานำหน้าสมถะ วิปัสสนาก็ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ตามหลักพระไตรปิฎก ได้นำวิธีการเดินจงกรม นั่งสมาธิ และกำหนดอิริยาบถย่อย แบบพม่ามาใช้ จนเป็นต้นแบบการกำหนด พองหนอ – ยุบหนอมาจนถึงปัจจุบันนี้

พระครูอนุกูลกัลยาณกิจ (วิชัย วชิร ณาโณ) ได้ศึกษาเรื่อง ศิกษามุญจิกัมมตาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” ในกายนุปีสนาหมวดช าดุมนสิการบรรพพะ ได้แก่ การพิจารณากรรูปว่าเป็นเพียงกรรูป ผู้ปฏิบัติต้องพยายามกำหนดพิจารณาธาตุว่ามี ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อยู่ในกาย ตั้งอยู่โดยอาการอย่างใด อย่างหนึ่ง เช่น ยืนเกิดขึ้นทรงตัวอยู่ได้ เพราะอำนาจของการตั้งการค้ำจุนของธาตุลม ให้รู้เพียงว่ากำลังยืนอยู่ รู้อาการยืน ก็คือการกำหนด ธาตุลม^{๒๐}

พระมหาสุเรศ สุเรโส (แจ่มแจ่ม) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดรูปนามในอิริยาบถปีพพะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ” รูป คือกาย สิ่งที่เป็นรูปร่าง จับต้องได้ นาม ได้แก่ จิต และเจตสิก การกำหนดรูปนามต้องอาศัยสติ คือ ระลึกรสภาวะที่ กำลังปรากฏ ลักษณะโดยเฉพาะของแต่ละรูป แต่ละนาม ไม่เหมือนกัน รูปเดินจะมีลักษณะแข็งหรืออ่อน เป็นต้น เห็นนามจะมีลักษณะรู้สี ได้ยิน นึกคิดรู้เรื่องราวต่าง ๆ เป็นต้น แต่สามัญลักษณะ คือ ลักษณะโดยทั่วไป เหมือนทุกรูปนาม ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง ย่อมสามารถละความยึดมั่นถือมั่นอุปาทานขันธ ^{๒๑}

พระสิริภพ พลฉทีโป (สวนคง) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาการ เจริญกายนุปีสนา ในคัมภีร์พระพุทธานุสสาเถรวาท ” กล่าวถึง การกำหนดธาตุ ๔ เป็นอารมณ์ คือ การพิจารณากายที่ตั้งอยู่โดยธาตุ ๔ ไม่ว่าจะบุคคล หรือสัตว์เดี๋ยงให้พิจารณาว่ากายประกอบด้วยธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม มาประสมอยู่ เมื่อพิจารณาแยกแยะ โดยความเป็นธาตุแล้ว จิตย่อมตั้งจดจ่ออยู่ด้วยความ เป็นธาตุ ความ เป็นกายของสัตว์ หรือบุคคล จะไม่ปรากฏ^{๒๒}

^{๒๐} พระครูอนุกูลกัลยาณกิจ (วิชัย วชิร ณาโณ), “ศิกษามุญจิกัมมตาญาณ ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒).

^{๒๑} พระมหาสุเรศ สุเรโส (แจ่มแจ่ม), “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดรูปนามในอิริยาบถปีพพะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒).

^{๒๒} พระสิริภพ พลฉทีโป (สวนคง), “การศึกษาการเจริญกายนุปีสนาในคัมภีร์พระพุทธานุสสาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒).

จากการทบทวนเอกสารรายงานและการวิจัยที่เกี่ยวข้องของผู้วิจัยที่ได้ค้นคว้ามานั้น ไม่พบรายงานการวิจัยที่ศึกษาเรื่องนี้โดยตรง เพียงแต่พบเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องในการปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งได้มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องอย่างเพียงพอต่อการวิจัยนี้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงต้องการที่จะศึกษาถึงหลักธรรม ในมหาหัตถิปโทปมสูตร และการนำหลักธรรม ในมหาหัตถิปโทปมสูตร ไปประยุกต์ใช้ในการเจริญวิปัสสนา เพื่อที่จะได้บรรลุเป้าหมายและตามวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้ต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่องหลักธรรมในมหาหัตถิปโทปมสูตรกับการ เจริญวิปัสสนาหมวดธาตุมนสิการบรรพชา นี้ เป็น การศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งเน้นประเด็นเกี่ยวกับหลักการปฏิบัติวิปัสสนาในมหาหัตถิปโทปมสูตร ซึ่งมีเนื้อหาในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒ ภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ และพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา ภาษาไทยเล่มที่ ๑๘ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๒๕ ได้แบ่งการวิจัยวิธีการสืบค้นข้อมูล และลำดับเอกสารไว้ดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาข้อมูลจากเอกสารทางด้านพุทธศาสนาเถรวาทในคัมภีร์พระไตรปิฎกอรรถกถา ฎีกา อรรถกถา ปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค รวมทั้งเอกสารวิชาการและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๒ นำข้อมูลมาเรียบเรียงนำเสนอผู้ ควบคุมวิทยานิพนธ์ตรวจสอบความถูกต้อง โดยอาจารย์ที่ปรึกษา ผู้เชี่ยวชาญจำนวน ๓ ท่าน

๑.๗.๓ นำข้อมูลที่ผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบแล้วนั้น นำมาปรับปรุงเรียบเรียงและบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบถึงหลักธรรมในมหาหัตถิปโทปมสูตร

๑.๘.๒ ทำให้ทราบถึงการเจริญวิปัสสนาภาวนาหมวดธาตุมนสิการบรรพชา

บทที่ ๒

หลักธรรมในมหาหัตถิปโทปมสูตร

ในพุทธศาสนาองค์พระบรมศาสดาได้ทรงแสดงธรรมแก่พุทธบริษัท ครั้งตั้งแต่เมื่อตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ จนกระทั่งก่อนจะปรินิพพาน ตลอด ๔๕ พรรษา ทรงแนะนำ ให้เริ่มจากการสำรวมอินทรีย์ การตั้งอยู่ในศีล การทำจิต ให้ตั้งมั่นอยู่ในสมาธิ และการพิจารณาภาวนาธรรมตามความเป็นจริงนั้นคือเจริญวิปัสสนา^๑ เมื่อนั้นแลผู้ปฏิบัติ^๒ ย่อมเกิดธรรมจักขุ^๓ อันหลักธรรมทั้งหมดนั้นสงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๔^๔ นั่นคือ ทุกขสัจจ์ สมุทัยสัจจ์ นิโรธสัจจ์ มรรคสัจจ์ โดยทรงตรัสสอนในพระสูตรต่าง ๆ ทั้งโดยตรง และโดยอ้อม ดัง ในมหาหัตถิปโทปมสูตร^๕ ก็มีวิธีการแสดงธรรมลักษณะดังกล่าว เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยรอยเท้าช้าง ย่อมเป็นที่รวมของรอยเท้าสัตว์ทั้งหลาย เปรียบดังหลักธรรมต่าง ๆ นั้นย่อมสงเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔

ในบทนี้ ผู้วิจัยได้นำเสนอสาระโครงสร้างของพระสูตรที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงในพระไตรปิฎก โดยวางกรอบแนวการศึกษาไว้ ๓ ข้อ ดังนี้

๑. ความหมายของชื่อพระสูตร
๒. หลักธรรมในมหาหัตถิปโทปมสูตร
๓. หลักธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

มหาหัตถิปโทปมสูตร แปลว่า พระสูตรที่ว่าด้วยอุปมารอยเท้าช้างสาเหตุที่ตั้งชื่อ มหาหัตถิปโทปมสูตร ก็เพราะว่าต้องการให้ตรงกับเนื้อหาของพระสูตร พระสูตรนี้เป็นข้อสนทนา ระหว่างพระสารีบุตรกับภิกษุทั้งหลาย โดยพระสารีบุตรเป็นผู้เรียกภิกษุทั้งหลายมาฟังคำบรรยาย

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๐๗.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ , พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓๓๔.

^๓ ที.สี. (ไทย) ๕/๒๕๓/๘๖, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๘๑/๕๕๕ .

^๔ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๕๕, ที.ป.า. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘.

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐-๓๐๖/๓๓๐-๓๓๖.

๒.๑ ความหมายของชื่อพระสูตร

มหาหัตถิปโทปมสูตร เป็นพระสูตรที่รวบรวมร้อยกรองไว้ในชุดตันตปิฎก มัชฌิม-นิกาย มูลปนิบาต คำว่ามหาหัตถิปโทปมสูตร ตัดเป็น ๔ บท คือ มห นุต + หตฺถิ + ปท + อุปมา โดยรูปศัพท์และความหมายแล้วเป็นพระสูตรที่อุปมาเปรียบเทียบเหมือนกับรอยเท้าช้าง พระสารีบุตรประสงค์แสดงอริยสัจ ๔ ชรรมะของพระพุทธองค์ทั้งหมดสงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๔ ประคูดังรอยเท้าของสัตว์ทั้งหมดช้างใหญ่ที่สุด กุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง กุศลธรรมทั้งหมด ย่อมสงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๔ ฉะนั้นเหมือนกัน^๖

๒.๒ หลักธรรมในมหาหัตถิปโทปมสูตร

หลักธรรมที่ปรากฏในพระสูตร เริ่มจากอริยสัจ ๔ คือ ความจริงอันประเสริฐ ได้กล่าวถึงทุกข้ออริยสัจ ได้แก่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส ฯลฯ ก็เพราะความเข้าไปยึด มั่นในขันธ เรียกว่าอุปาทานขันธ ซึ่งขันธประกอบด้วย รูป-นาม อันรูปขันธแบ่งออกเป็นธาตุใหญ่ ๆ เรียกว่า มหาภูตรูป ประกอบไปด้วย ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ฉะนั้น เราย่อมคลายความยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวตนเสีย ในอรรถกถาได้มีกล่าวถึงความฉลาดของท่าน พระสารีบุตร ในการแสดงธรรมเป็นลำดับ ๆ สมกับที่ได้รับตำแหน่งอัครสาวกเบื้องขวา หรือเสนาบดี

ดังในอรรถกถาได้กล่าวอุปมาว่า^๗

“พระธรรมเสนาบดีเริ่มพระสูตรตันตนี้ โดยวางมาติกาว่าอริยสัจ ๔ เปรียบเหมือนเวลาที่พระเชษฐโอรสเปิดห้องแล้วนำหีบ ๔ ใบวางไว้ การเว้นอริยสัจ ๓ แล้วจำแนกทุกขอริยสัจแสดงปัญจขันธ เปรียบเหมือนการเว้นหีบ ๓ ใบแล้ว เปิดใบเดียวนำหีบเล็ก ๕ ใบออกจากหีบใบเดียวนั้น ฉะนั้น การที่พระเถระเว้นอุปขันธ์ ๔ แล้วแสดงจำแนกรูปขันธ์เดียวแสดง ๕ ส่วน โดยมหาภูตรูป ๔ และอุปายรูป ๑ เปรียบเหมือนเว้นหีบเล็ก ๔ ใบ เปิดใบเดียว แล้วนำผอบ ๕ ผอบจากหีบเล็กใบเดียวนั้น ฉะนั้น การที่พระเถระเว้นมหาภูตรูป ๓ และอุปาทายรูปแล้วจำแนกปฐวีธ ๓ อย่างเดียวเว้นปฐวีธธาตุภายนอกเสียเหมือนปิดไว้เพื่อจะแสดงปฐวีธธาตุภายในที่มีอาการ ๒๐ โดยสภาวะต่าง ๆ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า เปรียบเหมือนเว้นหีบ ๔ ใบ เปิดใบเดียวเว้นหีบที่ปิดไว้ข้างหนึ่งแล้ว ให้เครื่องประดับมือและ

^๖ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๕.

^๗ ม.ม. (ไทย) มหามกุฏราชวิทยาลัยฉบับพร้อมอรรถกถา, เล่ม ๑ ภาค ๒ หน้า ๕๓๒-๕๓๔.

๒. อริยสัจจะ แปลว่า ของจริงแห่งพระอริยเจ้า ดังหลักฐานรับรองไว้ว่า อริยาน์ สัจจานิติ อริยสัจจานิ หมายความว่าผู้จะเป็นพระอริย เจ้านั้น ต้องเจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนได้บรรลุ อริยสัจจทั้ง ๔ นี้

๓. อริยสัจจะ แปลว่า ของจริงอันไปจากข้าศึก ของจริงอันไม่ผิด ดังหลักฐานรับรองไว้ว่า “อริยาน์ อวิตุทานิ สัจจานิติ อริยสัจจานิ ” ความว่า ถ้าผู้ใดเดินทางสายนี้ ข้าศึกคือกิเลสไม่มี และเมื่อเดินทางถึงที่แล้ว จะไม่มีวันกลับไปสู่อบายภูมิได้อีกเลย และไม่มีโอกาสจะผิดพลาด ไม่มีโอกาสจะตกต่ำได้ มีแต่จะเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปโดยลำดับ ๆ จนกระทั่งถึงพระอรหันต์

๑. ทุกขอริยสัจ คือ ธรรมชาติที่เป็นทุกข์ หรือสภาพที่ทนได้ยาก สภาพที่บีบคั้น อันปัจจัยปรุงแต่งให้เร่าร้อน, ปรวนแปร, ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ฯลฯ การประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักที่พอใจ โดยย่อว่า อุปทานจันท์ ๕ เป็นทุกข์^{๑๒}

๑.๑ วินิจฉัยโดยการจำแนก

ทุกข์ มีความหมายว่า บีบคั้น , อันปัจจัยปรุงแต่ง , ให้เร่าร้อน , ปรวนแปร นี้เป็นอรรถของทุกข์ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น

๑.๒ วินิจฉัยโดยวางนิตยะ และลักษณะที่จะตุง^{๑๓}

อิทัมมัจจะ ปะฐะมะสัจจัง กุจฉิตัง อะเนกูปัททะวาทีฏฐานะโต ตุงฉัง พาละชะนะ-
ปะริกัปปิตะฐะวะสุกะสุขัตตะภาวะวิระหิโต ตัสมา ตุงฉิตตตะ ตุงฉตตะจะ ทุกขันติ วุตตัง ฯ

ก็สัจจะที่ ๑ นี้ ชื่อน่าเกลียด เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอุปัทวะเป็นอนอก เป็นต้น ชื่อว่าเปล่า เพราะเว้นขาดจากความเป็นของยั่งยืน, งาม, เป็นสุข และเป็นตัวตน, ซึ่งพาลชนหมายใจแล้ว เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าทุกข์ เพราะเป็นสภาพน่าเกลียด และเป็นของว่างเปล่า

ลักษณะ มีการเบียดเบียนเป็นลักษณะ

รณะ มีการทำให้เดือนร้อนเป็นกิจ

ปัจจุปฏิฐาน มีความเป็นไปในวิภูฏสังสาร เป็นอาการปรากฏ ในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๑/๖๖.

^{๑๓} พระมหาถวัลย์ ญาณจารี รวบรวม, ลักษณะที่ตุงแห่งปรมัตถธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๓๔), หน้า ๕๔.

๒. ทุกขสมุทัย คือ ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ คำว่า สมุทัย แปลว่า ต้นเหตุ หรือเป็นเหตุมอบให้ซึ่งผล^{๑๔} ดังนั้น ทุกขสมุทัย จึงแปลว่า ต้นเหตุให้ เกิดทุกข์ อันว่าต้นเหตุให้เกิดทุกข์นั้น คือ ตัณหา

คัมภีร์อรรถกถาปรมัตถทีปนี ให้ความหมายไว้ดังนี้

“ต ทุกข สมุเทติ เอตสมุมาติ สมุทโย, ตณฺหา.”^{๑๕}

แปลความว่า เชื่อว่า สมุทัย^{๑๖} ได้แก้ตัณหาเพราะเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์

๒.๑ วินิจฉัยโดยการจำแนก

สมุทัย มีความหมายว่า ประมวลมา หมายถึง เป็นเหตุมอบให้ซึ่งผล ประกอบไว้ เป็นเครื่องกังวล

๒.๒ วินิจฉัยโดยจวนัตถะ และลักษณะที่จะดูจะ^{๑๗}

อิทัญจาปี ทุตยสังจัจ อเสสะปัจจะยะสะมาโยเค สะติ ทุกข์สสุปัตติการะณัง อติสังโยเค อุปปัตติการะ นัตตา ทุกจะสะมุทยนติ วุจจะติ ฯ

แม้สังจัจที่ ๒ แม้นี้ เชื่อว่าเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ ในเมื่อมีการประจวบกันแห่งปัจจัยที่เหลือดังนี้ ท่านจึงเรียกว่าทุกขสมุทัย เพราะเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ ในเมื่อทุกข์มาประกอบรวม

ลักษณะ	มีความเกิดแห่งกองทุกข์ เป็นลักษณะ
รสะ	มีการกระทำเพื่อความไม่เข้าไปตัดขาดเป็นกิจ
ปัจจุปฏิฐาน	มีความห่วงกังวลเป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

สรุป ทุกข สมุทยสังจัจ คือ ตัณหาที่เพิลิดเพลินยินดีอุปาทานชั้น ๕ ว่าเป็นสิ่งที่ดึงมมนำพอใจ ผู้ที่มีตัณหาอยู่ย่อมจะทำกรรมดีหรือกรรมชั่วด้วยความต้องการจะให้ตนเป็นสุขในปัจจุบัน หรือในอนาคต ทุกขสังจัจเกิดจากกรรม ส่วนกรรมเกิดจากตัณหา ผู้ที่ละตัณหาได้แล้วย่อมไม่ทำกรรม

^{๑๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๔๐-๑๔๓.

^{๑๕} คูรายระเอียดในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “เชิงอรรถ”, อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬา อฎุฎกถา เล่ม ๒, หน้า ๑๕๘.

^{๑๖} พระมหาประเสริฐ มนฺตเสวี, “ศึกษาวิเคราะห์สติปฏิฐาน ๔ และหลักการปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๕๑.

^{๑๗} พระมหาถวัลย์ ฅาณจารี รวบรวม, ลักษณะกิจตูกแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๕๔.

ใหม่ แม้กรรมเก่าก็ไม่ให้ผลเป็นปฏิสนธิในภพใหม่ เพราะรากแก้วคือต้นหาถูกตัดขาดได้แล้ว
มูลเหตุของอุปาทานชั้นนี้ก็คือต้นหานั้นเอง^{๑๘}

๓. ทุกขนิโรธ คือ ธรรมที่เป็นเครื่องดับทุกข์ ภาวะที่ต้นหาดับสิ้นไปแล้ว สรรอก
ต้นหาสิ้นแล้ว องค์ธรรมได้แก่ นิพพาน^{๑๙}

คัมภีร์อรรถกถาปรหมัตถทีปนี ให้ความหมายไว้ดังนี้

สสารจารกสงฆาโต นตฺถิ เอตฺถ โรธฺ, เอตฺถ สฺมิ วา อธิคเต ปุคฺคตฺสฺส โรธภาโว
โหติ, นิรุชฺฌติ ทุกฺขเมตฺถาติ วา นิโรธฺ, นิพฺพาน.^{๒๐}

ชื่อว่า นิโรธ เพราะในพระนิพพานนั้นไม่มีสิ่ง (สงสารเป็นที่เกี่ยวไป) หรือว่าเมื่อ
บุคคลบรรลุนิพพานนั้นแล้ว ย่อมไม่มีสิ่ง หรือเป็นที่ดับทุกข์ ได้แก่พระนิพพาน

๓.๑ วินิจฉัยโดยการจำแนก

นิโรธ มีความหมายว่า สลัดออก, สงัด, อันปัจจยปรุ้งแต่งไม่ได้, เป็นอมตะ ฯลฯ

๓.๒ วินิจฉัยโดยวณัตถะ และลักษณะที่จะตู่จะ^{๒๑}

ตะติยะสังจัจ ปะนะ ตัสมา นิสฺสโท อะภาวัง โรธะสฺสโท จาระกััง ทีเปติ ตัส มา
อะภาโว เอตตะ สังสาระจระกะสังฆาตฺสสะ ทุกฺขะนิโรธฺสสะ สัพพะคะติสุญฺญุตตา สะมะริคะเต วา
ตัสสมัง สังสาระจระกะ สังฆาตฺสสะ ทุกฺขะนิโรธฺสสะ อะภาโว โหติ ตปปะฎิกขัตตาติปิ ทุกฺขะนิ-
โรธันติ วัจจะติ ฯ

ส่วนสังจจะที่ ๓ ท่านเรียกว่า ทุกขนิโรธ เพราะเหตุที่นี้ ศัพท์ความส่องไม่มีและ
นิโรธศัพท์ส่องความระหกระเหิน ฉะนั้น ความไม่มีเพราะว่างจากคติทั้งหมดแห่งความระหกระเหิน
ไปในทุกข์ กล่าวคือระหกระเหินไปในสงสาร เพราะสังจจะที่ ๓ นั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อความ
ระหกระเหินไปในทุกข์นั้น ฯ

ลักษณะ มีความสงบจากรูปนามขั้น ๕ เป็นลักษณะ

รสะ มีการไม่ต้องเคลื่อนย้ายเป็นกิจ

^{๑๘} คุรายละเอียดใน สารัตถสมุจจัย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท โรงพิมพ์
กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๒๘๖-๒๘๗.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓-๖๑.

^{๒๐} คุรายละเอียดในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , “เชิงอรรถ”, ในอรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหา
จุฬาลงกรณ เล่ม ๒, หน้า ๑๕๕.

^{๒๑} พระมหาถวัลย์ ญาณจารี รวบรวม, ลักษณะกิจตู่จะแห่งปรหมัตถธรรม, หน้า ๕๕.

ปัจจุปัฏฐาน มีการไม่มีนิมิตเป็นปัจจุปัฏฐาน.

สรูป นิโรธ มีความหมายว่า สลัดออก, อันปัจจุปัฏฐานแต่งไม่ได้ นิโรธสัง หมายถึงความดับของทุกขสังที่เป็นรูปนามทั้งหมด เมื่อนักปฏิบัติ บรรลุบรรพชาญาณรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วย่อมยังเห็นว่า รูปนามทั้งหมดเป็นทุกข์ และปราศจากคณหาที่เพิลิเพลินยินดีในรูปนาม ด้วยเหตุนี้ อุปาทานขันธ ๕ ที่ควรจะเกิดขึ้นย่อมดับไปไม่เกิดขึ้นอีก จึงเรียกว่า นิพพาน

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับทุกข์, ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง มรรคมีองค์ ๘ สรุปลงในไตรสิกขา คือ สีล สมาธิ ปัญญา^{๒๒}

คัมภีร์อรรถกถาปรมัตถทีปนี^{๒๓} ให้ความหมายไว้ดังนี้

กิเลส มารณโต กจฺจติ, นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคิยตีติ วา มคฺโค, สมฺมาทิฏฺฐิจาทยโ อฏฺฐธมฺมา.

แปลความว่าชื่อว่า มรรค เพราะฆ่ากิเลสทั้งหลายไป หรือเพราะผู้ต้องการพระนิพพาน จะต้องแสวงหา ได้แก่ธรรม ๘ ประการมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น

๔.๑ วินิจฉัยโดยการจำแนก

มรรค มีความหมายว่า การนำออก เป็นเหตุ เป็นทัสสนะ (เห็น) เป็นอธิปัตติ อรรถ ๔ แห่งมรรคนี้เป็นอรรถของมรรค เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น

๔.๒ วินิจฉัยโดยจวนัตถะ และลักษณะที่จะตู่^{๒๔}

จะตู่ตู่สังจัจ ปะนะ ตัสมา เอตัง ทุกขะนิโรธัง คัจฉะติ อารัมมาณะวะเสณะ ตะทะภิมุขิภูตตตะ ปะฏิปะทา จะ โหติ ทุกขะนิโรธปปีตติยา ตัสมา ทุกขะนิโรธะคามินีปะฏิ ปะทาติ วุจจะติ ฯ

ส่วนสังจจะที่ ๔ ท่านเรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุที่สังจจะที่ ๔ นั้นดำเนินไปสู่ทุกขนิโรธนี้ โดยความเป็นคุณบายหน้าตรงต่อทุกขนิโรธนั้น ด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ์ และเป็นปฏิปทา เพราะดำเนินถึงความดับทุกข์ ฯ

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๕๕.

^{๒๓} คูรายระเอียดใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , “เชิงอรรถ”, ในอรรถกถา ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณ เล่ม ๒, หน้า ๑๕๘.

^{๒๔} พระมหาวัลย์ ญาณจารี รวบรวม, ลักษณะที่จู่ตู่แห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๕๕.

ลักษณะ	มีการนำออกเป็นลักษณะ
รายละเอียด	มีการประหามกิเลสเป็นกิจ
ปัจจุบันฐาน	มีการออกพ้นเป็นผล

สรุป นอกจากมรรคแล้ว เครื่องนำออกอย่างอื่นย่อม ไม่มี แม้มรรคนั้นมิใช่เครื่องนำออก ก็หาไม่ เพราะฉะนั้น มรรคนั้นบัณฑิตจึงรู้ว่าเป็นสัจจะ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องนำออกอย่างแท้จริง

สภาวะอริยสังขธรรมทั้ง ๔^{๒๕}

๑. สภาวะของทุกขอริยสังข มีสภาพ เบียดเบียดเป็นนิจ , ต้องปรุงแต่งเนื่อง ๆ , เร่าร้อนอยู่ไม่วาย, ไม่คงที่แปรปรวนอยู่เสมอ

๒. สภาวะของทุกขสมุทฺทอริยสังข มีสภาพ กระทำให้ทุกข์บังเกิดขึ้น , เป็นแดนเกิดแห่งทุกข์, ประกอบไว้ซึ่งทุกข์, ให้กังวลอยู่แต่ในกองทุกข์

๓. สภาวะของทุกขนิโรธอริยสังข มีสภาพ สลัดออกจากกองทุกข์ทั้งปวง , มิได้มีกังวลอยู่ด้วยกองทุกข์, มิได้มีสิ่งใดมาประชุมปรุงแต่ง, ไม่มีการตาย การเกิดสืบไปอีกเลย

๔. สภาวะของทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาของอริยสังข มีสภาพ เป็นธรรมที่นำออกจากทุกข์, เป็นเหตุดับเสียซึ่งทุกข์, เป็นเครื่องเห็นพระ นิพพาน, เป็นใหญ่ในการให้สำเร็จกิจเห็นแจ้งแล้วสัจจะทั้ง ๔

มรรคมืองค์ ๘ จัดเข้าในธรรมชั้น ๓ ดังนี้ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ จัดเข้าศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จัดเข้าในสมาธิ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ จัดเข้าในปัญญา^{๒๖}

๒.๒.๒ อุปาทานชั้น ๕

ชั้น ๕ แปลว่า กอง คือกองแห่งรูปธรรม และนามธรรมห้าหมวดที่ประชุมกันเป็นหน่วยรวม ได้แก่ ๑. รูปชั้น (กองรูป) ๒. เวทนาชั้น (กองเวทนา) ๓. สัญญาชั้น (กองสัญญา) ๔. สังขารชั้น (กองสัญญา) ๕. วิญญาณชั้น (กองวิญญาณ) ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตนเราเขา

^{๒๕} พระมหาภวักย์ ญาณจารี รวบรวม, ลักษณะกิจทุกแห่งปรมาตถธรรม, หน้า ๖๒.

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๕.

อุปาทานชั้น มาจากอุปาทาน + ชั้น แยกอธิบายความหมายได้ดังนี้

อุปาทาน แปลว่า ความถึอมนั้ (อุป=มนั้ + อาทาน=ถึอ) มีความหมายหลายนัย เช่น ชื่อของราคะที่ประกอบด้วยกามคุณ ๕ “ปญจกามคุณิกโรคสเสถ”^{๒๗} หมายถึงความถึอมนั้ ด้วยอำนาจตัณหามานะและทิกฎฐิ

อุปาทานว่าโดยวจนัตถะ และลักษณะที่จจะตุกะ^{๒๘}

ภุสัง อาทิขันติ อะมญจะคาหังคัยหันตติ = อุปาทานิ

ธรรมชาติเหล่าใดยึ่ดอย่างแรงกล้า ไม่ยอมปล่อย ฉะนั้น ธรรมชาติเหล่านั้นชื่อว่า

อุปาทาน ได้แก่ โลก ทิกฎฐิ

ลักษณะ มีการยึ่ดไว้เป็นลักษณะ

รณะ มีการไม่ยอมปล่อยเป็นกิจ

ปัจจุปฏิฐาน มีต้นหาที่มีกำลังอย่างมนั้คง และมีความเห็นผิดเป็นอาการปรากฏของบัณทิตทั้งหลาย

ปทัฐาน มีต้นหาเป็นเหตุไถ่

ชั้น แปลว่า กอง (ตสฺส ขนฺธสฺส) ราสีอาทิวเสน อตุโถ เวทิตพฺโพ^{๒๙}

อุปาทานชั้น จึงหมายถึง กองอันเป็นอารมณ์แห่งความถึอมนั้ “อุปาทานานั้ อารมฺมณุกฺตา ขนฺธา = อุปาทานกฺขนฺธา”^{๓๐}

และเมื่อนำองค์ธรรม คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน มารวมกับอุปาทานชั้น เช่น วิญญาน + ปาทานกฺขนฺธา จึงแปลได้ว่า กองอันเป็นอารมณ์แห่งความถึอมนั้คือวิญญาน ตามนัยอภิธรรมว่า วิญญานเมว ขนฺธา = วิญญานกฺขนฺธา (กองวิญญาน)^{๓๑}

อนั้ เมื่อกล่าวโดยสรุปรูป อุปาทานชั้น หมายถึงทุกขั ตามบาลีว่า “สงฺขิตฺเตน ปญฺจูปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา” แปลว่า ว่าโดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นตัวทุกขั^{๓๒}

^{๒๗} ดูราชระเอียคใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , “เชิงอรธ”, ในอรธกถา ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณ เล่ม ๑๒, หน้า ๔๔๒.

^{๒๘} พระมหาถวัลย์ ณาณจารี รวบรวม, ลักษณะทิจตุกแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๕๕.

^{๒๙} ดูราชระเอียคใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , “เชิงอรธ”, ในอรธกถา ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณ เล่ม ๕, หน้า ๑๕๒.

^{๓๐} ถ.ข. ฎีกา ๒๒/๒๕๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๐๔.

^{๓๑} ดูราชระเอียคใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , “เชิงอรธ”, ในอรธกถา ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณ เล่ม ๕, หน้า ๑๕๒.

^{๓๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๒/๑๖๖.

เป็นกระบวนการของจิตฝ่ายก่อให้เกิดความทุกข์ ประกอบด้วยความยึดมั่นถือมั่นในกิเลส ให้เป็นไปตามความพึงพอใจของตัวคนเป็นใหญ่ ก็มีความยึดมั่นเที่ยงนี้แฝงอยู่ใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในขั้นต่าง ๆ ของขั้นที่ ๕ ตามภพที่ได้เลือกไว้โดยรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ดี เช่น กามภพชนิดขุ่นเคืองเกิดจากอุปาทานไม่ได้รับการตอบสนองตามที่ตัวคนคาดหวัง กามภพชนิดสุขใจก็เกิดจากอุปาทานได้รับการตอบสนองเป็นไปตามคาดหวังของตัวคน เช่น พุดหรือคิดหรือกระทำให้บางคน เช่น ลูก พ่อแม่ คนรัก ซึ่งจะเป็น “รูป” อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นใน ความสุขของตัวตนเองอยู่ใน นี้ ก็คือมีอุปาทานยึดมั่นพึงพอใจในรูปนั้นคิดมาด้วยแบบรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ดี ถ้ามีตัณหากระตุ้นเพียงเล็กน้อยก็จักเป็นเหตุปัจจัยให้อุปาทานที่นอนเนื่องอยู่ เกิดการทำงานดำเนินไปตามวงจรปฏิจจสมุปบาท ทันทิ เป็นรูปที่ก่อเป็นสุขหรือทุกข์ก็ได้แทบทันที เพราะความคุ้นเคยหรือคุ้นชินที่เคยไป

๑. รูปขั้น กอรูป ได้แก่ ส่วนที่เป็นรูป , ร่างกาย , พฤติกรรม , ธรรมชาติทั้งปวงที่ปรากฏขึ้นมาแล้วต้องสลายไป รูปขั้นหรือตัวคนที่มี อุปาทานครอบงำ หรือทำงานร่วมด้วยแล้วว่า รูปอุปาทานขั้น หรือ อุปาทานรูป

รูปโดยจันตละ และลักษณะที่จะตู่จะ^{๓๓}

สี่คุณหาวิโรธิปัจจัยจะเยหิ รูปปะตติ = รูปัง

ธรรมชาติโดยย่อทยสลายไป เพราะปัจจัยที่เป็นปฏิปักษ์มีความเย็นความร้อน เป็นต้น ฉะนั้นธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า รูป ได้แก่ กัมมขรูป

ลักษณะ มีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ

รสะ มีการแยกออกจากกันได้เป็นกิจ

ปัจจุปฏิฐาน มีความเป็นอพยากตธรรม หรือมีความไม่รู้อารมณ์เป็นอาการปรากฏ ปัญหาของบัณฑิตทั้งหลาย

ปัทฐาน มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้

๒. เวทนาขั้น กอเวทนา ได้แก่ ส่วนที่เป็นการเสวยอารมณ์ สุข ทุกข์ อุเบกขา ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ ส่วนเวทูปาทานขั้น หรืออุปาทานเวทนา คือเวทนาความรู้สึกที่ประกอบหรือแอบแฝงด้วยความยึดมั่นด้วยกิเลส เพื่อความพึงพอใจของตัวคน

เวทนาโดยจันตละ และลักษณะที่จะตู่จะ^{๓๔}

^{๓๓} พระมหาถวัลย์ ญาณจารี รวบรวม, ลักษณะที่จตุกแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๑.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

เวทชะตีติ = เวทนา ธรรมชาติใด ย่อมเสวยอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า เวทนา
 ลักษณะ มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ
 รสะ มีการเสวยรสของอารมณ์เป็นกิจ
 ปัจจุบันฐาน มีความสุขและความทุกข์เป็นอาการปรากฏของบัณฑิตทั้งหลาย
 ปทัฏฐาน มีผัสสะเป็นเหตุใกล้

๓. สัญญาขั้นที่ กongsัญญา ได้แก่ ความกำหนดได้ หมายถึง คือกำหนดรู้อาการ
 เครื่องหมายลักษณะ ต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้นได้ ส่วน สัญญาปาทานขั้นที่ หรืออุปาทาน
 สัญญา สัญญาความจำ ที่ประกอบหรือแอบแฝงด้วยความยึดมั่นด้วยกิเลส เพื่อความพึงพอใจของ
 ตัวตน สัญญาขั้นที่จำแนกไปตามอารมณ์ที่จดจำได้ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (เย็น ร้อน อ่อน
 แข็ง) และธรรมารมณ์^{๓๕}

สัญญาโดยจวนัตถะ และลักษณะที่จะตุจะ^{๓๖}

นิลาทิเกทารัมมะฉังสัญชานาติ สัญญัง กัตวา ชานาตีติ = สัญญา

ธรรมชาติใดย่อมหมายถึง คือทำความรู้ซึ่งอารมณ์ต่าง ๆ โดยสี่ มีเขียว เป็นต้น ฉะนั้น
 ธรรมชาตินั้นชื่อว่า สัญญา

ลักษณะ มีความจำเป็นลักษณะ
 รสะ มีการจำได้อีกและกระทำเครื่องหมายไว้
 ปัจจุบันฐาน มีความจำได้ในสิ่งที่หมายไว้เป็นผล
 ปทัฏฐาน มีอารมณ์ที่ปรากฏเป็นเหตุใกล้

๔. สังขารขั้นที่ กongsังขาร ได้แก่ ส่วนที่เป็นการปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็น
 กลางๆ , คุณสมบัติของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ส่วนสังขารูปาทานขั้นที่ หรืออุปาทานสังขาร การ
 กระทำต่าง ๆ ที่ประกอบหรือแอบแฝงด้วยความยึดมั่นด้วยกิเลส เพื่อความพึงพอใจของตัวตน

สังขารโดยจวนัตถะ และลักษณะที่จะตุจะ^{๓๗}

สังขะตัง สังขะโรนติ อะภิสังขะโรนตีติ = สังขารา

^{๓๕} จันทนา อุตสาหลักษณะ รวบรวมเรียบเรียง , พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา , พิมพ์ครั้งที่ ๑,
 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธนรัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๘๘.

^{๓๖} พระมหาถวัลย์ ญาณจารี รวบรวม, ลักษณะจิตทุกแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๑๒.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

ธรรมเหล่าใดย่อมปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า
สังขาร ได้แก่ เจตนาที่ในอกุศลและ โลภียกุศล

ลักษณะ	มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ
รณะ	มีการพยายามให้ปฏิสนธิวิญญาณเกิดหรือพยายามทำให้ธรรมที่เป็นผล ซึ่งได้แก่ รูป นามที่เป็นหมวด เป็นกองเกิดขึ้นเป็นกิจ
ปัจจุภูฐาน	มีธรรมชาติที่ชักนำกระตุ้น เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิต ทั้งหลาย
ปทัฏฐาน	มีวิชาเป็นเหตุไถ่

ในพุทธปัญญาอธิบายไว้ว่า สังขารชั้น ๓ หมายถึง นามธรรมที่เกิดร่วมกับวิญญาณชั้น
(ยกเว้นเวทนาชั้นและสัญญาชั้น) มีลักษณะปรุงแต่งวิญญาณชั้น ในขณะที่วิญญาณชั้นกำลัง
รับรู้อารมณ์อยู่ สังขารชั้นจะปรุงแต่งให้วิญญาณชั้นเป็นไปตามตน ฝ่ายอกุศล ได้แก่ โลภะ
โทสะ โมหะ มานะ ทิฎฐิ อิตสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) ฯลฯ ส่วนสังขารชั้นฝ่าย
กุศล ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นต้น^{๓๘}

๕. วิญญาณ กองวิญญาณ ได้แก่จิต จิตเป็นธรรมชาติที่ รู้อารมณ์, ธรรมชาติที่มีความรู้
แจ้งเป็นลักษณะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้
สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ ในส่วน วิญญาณูปาทานชั้น หรืออุปาทานวิญญาณ คือ
วิญญาณ + จิต ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมีโน
วิญญาณ การรู้แจ้งที่ประกอบหรือแอบแฝงด้วยความยึดมั่นด้วยกิเลส เพื่อความพึงพอใจของตัวเอง

วิญญาณ โดยจนวนัตถะ และลักษณะที่เจาะจง^{๓๙}

วิชานาตติ = วิญญาณัญญ์ ธรรมชาติโดย้อมรู้อารมณ์เป็นพิเศษ ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ นชื่อว่า
วิญญาณ ได้แก่โลกีย-วิบาก ๓๒

ลักษณะ	มีการรู้อารมณ์เป็นพิเศษจากสัญญาและปัญญาเป็นลักษณะ
รณะ	มีประธานแก่เจตสิกและกัมมชรูปเป็นกิจ
ปทัฏฐาน	มีสังขาร ๓ เป็นเหตุไถ่ หรือวัตถุ ๖ กับอารมณ์ ๖ เป็นเหตุไถ่

^{๓๘} ฉันทนา อุตสาหลักษณะ, พุทธปัญญา, หน้า ๘๘.

^{๓๙} พระมหาอดิวัณ ญาณจารี รวบรวม, ลักษณะกิจแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๒.

๒.๒.๓ มหาภูตรูป ๔

เมื่อถึงข้อนี้พระสารีบุตรได้ทรงขอ ธิบายโดยละเอียดพิ สดการในการพิจารณาธาตุ ๔ ให้สามารถนำไปเจริญเป็นวิปัสสนากรรมฐานได้

มหาภูตรูป บางแห่งเรียกว่า ธาตุ ๔ คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัด, รูปที่มีอยู่โดยสภาวะ, รูปที่ใหญ่โตโดยรูปร่างและปรากฏชัดโดยลักษณะ เพราะวัตถุดิบของทั้งสี่ประกอบขึ้นจากรูปเหล่านี้ ซึ่งมีลักษณะเฉพาะตนเด่นชัด

รูปโดยขวณัตถะ และลักษณะที่จะตุงะ^{๔๐}

สีตุนหาทิวโรธิปัจจะเยหิ รูปปะตีติ= รูปัง

ธรรมชาติใด ย่อมฉิบหายด้วยวิโรธิปัจจะยมีเข็นและร้อนเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า รูป

ลักษณะ มีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ

รสะ มีการแยกออกจากกัน (กับ) จิตได้เป็นกิจ

ปัจจะปัญฐาน มีความเป็นอภัยกตธรรมเป็นผล

ปะทัญฐาน มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้

รูป หรือธาตุ แปลว่า สภาวะสภาพที่ว่างเปล่าไม่ใช่บุคคลตัวเราของเรา ธาตุในทางธรรม เป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่สมมุติบัญญัติ ซึ่งใช้สื่อสารกันเข้าใจว่าเป็นก้อนอัตรภาพมนุษย์ การพิจารณาธาตุทั้ง ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่ปรากฏในร่างกาย จนกระทั่งเห็น เป็นเพียงกองธาตุ โดยปราศจากความจำเป็นหญิง, ชาย, เรา, เขา สัตว์บุคคลเสียได้^{๔๑}

๑. ปฐวีธาตุ หรือธาตุดิน ที่มีในร่างกายนั้น ก็คือของแข็งที่เป็นก้อนเป็นแท่งใน เรือนร่าง เช่น กระดูก เนื้อ ลำไส้ และอวัยวะทั้งหมดที่มีเนื้อ รวมความว่า สิ่งที่เป็นก้อนเป็นแท่งใน ร่างกายจัดว่าเป็นธาตุดินทั้งหมด เมื่อพิจารณาเห็นปฐวีธาตุเป็นอย่างนั้น ด้วยปัญญาอันชอบธรรม ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในปฐวีธาตุ ความยึดถือด้วยตัณหา มานะและทิฏฐิในปฐวีธาตุนั้น จะไม่มีแก่ผู้นั้นเลย

ปฐวีธาตุโดยขวณัตถะ และลักษณะที่จะตุงะ^{๔๒}

สะหะชาตะรูปานิ ปะถันติ ปะติฏฐะหันติเอตถาติ = ปฐวี

^{๔๐} พระมหาภวักขิณ ญาณจาโร รวบรวม, ลักษณะที่จตุกแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๒๕.

^{๔๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒-๓๐๕/๓๓๐-๓๓๕.

^{๔๒} พระมหาภวักขิณ ญาณจาโร รวบรวม, ลักษณะที่จตุกแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๓๐.

รูปที่เกิดร่วมกันทั้งหลาย ย่อมตั้ง คือดำรงอยู่ในธรรมชาตินี้ ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นที่ตั้งอาศัยของสหัสชาตรูปเหล่านั้นจึงชื่อว่า ปฐวีธาตุ

ลักษณะ	มีความแข็งเป็นลักษณะ
รสนะ	มีการทรงอยู่เป็นกิจ
ปัจจัยภูฐาน	มีการรับไว้เป็นผล
ปัทภูฐาน	มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

๒. อาโปธาตุ หรือธาตุน้ำ สิ่งที่เอิบอาบไหลไปมาในร่างกาย มีน้ำเลือด น้ำเหลือง น้ำหนอง เสดก น้ำลาย ปัสสาวะ เป็นต้น เรียกว่าธาตุน้ำ พึงพิจารณาอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่เป็นตน เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบธรรม ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในอาโปธาตุ ความยึดถือด้วยตัณหา มานะและทิฏฐิในอาโปธาตุนั้นจะไม่มีแก่ผู้นั้นเลย

อาโปธาตุโดยวงนัตถะ และลักษณะที่จะตุงะ^{๔๓}

อาเปติ สะหะรูปานิ ปัตถะระติ อัมปายะติ วา พรุเหติ วัทฒะเตติ = อาโปธาตุ

ธรรมชาติใด ย่อมเอิบอาบคือซึมซาบรูปที่เกิดร่วมกัน หรือเพิ่มผลคือพอกพูน รูปที่เกิดร่วมกันให้เจริญ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า อาโปธาตุ

ลักษณะ	มีการเกาะกุมสหัสชาตรูปเป็นลักษณะ หรือมีการไหลเป็นลักษณะ
รสนะ	มีการเจริญเป็นกิจ
ปัจจัยภูฐาน	มีการรวบรวมเป็นผล
ปัทภูฐาน	มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

๓. เตโชธาตุ หรือธาตุไฟ ได้แก่ความอบอุ่นที่ปรากฏภายในเรือนร่าง ท่านเรียกว่า ธาตุไฟ เตโชธาตุเป็นเครื่องอบอุ่นร่างกาย เป็นเครื่องทรุดโทรมร่างกาย เป็นเครื่องอบอุ่นร่างกาย เป็นเครื่องเร้าร้อนแห่งกาย เป็นเครื่องย่อยอาหาร เมื่อพึงพิจารณาว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่เป็นตน ครั้นเห็นด้วยปัญญาอันชอบธรรม ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในเตโชธาตุ ความยึดถือด้วยตัณหา มานะและทิฏฐิในเตโชธาตุนั้นจะไม่มีแก่ผู้นั้นเลย

เตโชธาตุโดยวงนัตถะ และลักษณะที่จะตุงะ^{๔๔}

เตเชติ ปะริปาเจติ นิเสติ วา ติกกะภาเวนะ เสสะภูตัตตะยัง อุตตะมาเปตีติ = เตโชธาตุ

^{๔๓} พระมหากวัญญ์ ญาณจารี, ลักษณะกิจตุงแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๓๐.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

ธรรมชาติใด ย่อมให้เราอ่อน คือให้อบอุ่นหรือให้ย่อย คือภูตรูป ๓ ที่เหลือเป็นใจอุ่นด้วย
ภาวะแรงกล้า ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า เตโชธาตุ

ลักษณะ	มีการร้อนเป็นลักษณะ
รสนะ	มีการสุกงอมเป็นกิจ
ปัจจุภูฏานา	มีการทำให้อ่อนนุ่มเป็นผล
ปัทภูฏาน	มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

๔. วาโยธาตุ หรือธาตุลม ได้แก่สิ่งที่พัดไปมาในร่างกาย คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัด
ลงเบื้องต่ำอันอยู่ในช่องท้อง ลมอยู่ในลำไส้ ลมอันแล่นไปตามอวัยวะนี้ อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลม
หายใจออก เป็นต้น เรียกว่า ธาตุลม พึงพิจารณาอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเราเราไม่เป็นนั่น นั่นไม่
เป็นตน เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบธรรม ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในวาโยธาตุ ความยึดถือด้วย
ตัณหา มานะและทิฐิในวาโยธาตุนั้นจะไม่มีแก่ผู้นั้นเลย

วาโยธาตุโดยจันตละ และลักษณะที่จะดูจะ^{๔๕}

วายุเต เสสันตระรูปป็นตติเหตุภาวณะ ภูตะสังฆมาตัง ปาเปตติติ = วาโยธาตุ

ธรรมชาติใด ย่อมเคลื่อนไหว คือให้ถึงการประชุมแห่งภูตรูป โดยความเป็นเหตุอุปบัติ
ของส่วนอื่น ๆ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า วาโยธาตุ

ลักษณะ	มีการเคลื่อนไหวเป็นลักษณะ
รสนะ	มีการไหวเป็นกิจ
ปัจจุภูฏานา	มีการนุ่มไปเป็นผล
ปัทภูฏาน	มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

พอจำแนกการเกิดอุปาทานชั้น ๕ เป็นได้ ๒ จำพวก

๑. ชั้น ๕ ปกติมีเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา หรือก็คือมีตัณหากระทำต่อเวทนาที่
เกิดขึ้นนั้น ตามกระบวนการ การเกิดขึ้นแห่งทุกข์ (ปัจจุสมุปบาท) จึงเกิดอุปาทานขึ้น ชั้นที่เหลือที่
เกิดต่อไปในขบวนการหรือกระบวนการจึงกลายเป็นชั้นที่มีอุปาทานร่วมหรือครอบงำ ด้วย หรือก็คือ
กระบวนการของชั้น ๕ ที่ยังดำเนินไปไม่จบกระบวนการ จึงต้องดำเนินเกิดต่อเนื่องจากเวทนาต่อไป จึง
ดำเนินต่อเนื่อง ไปแต่ครั้งนี้ล้วนประกอบหรือแฝงด้วยอุปาทาน ดำเนินต่อไปใน ชาติ ชรา มรณะ
 ฯลฯ ในวงจรแห่งปัจจุสมุปบาท เช่น ตา รูป วิญญาณ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน

^{๔๕} พระมหาวัลย์ ญาณจารี รวบรวม, ลักษณะกิจตักแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๑๑.

ภพชาติ เกิดคือขั้นที่ เหลือเกิดต่อไปเป็นอุปาทานสัญญา (หมายรู้) อุปาทาน (มโน) วิญญาณ อุปาทานสังขารขั้น อุปาทานสัญญา อุปาทานสังขารขั้น

๒. เมื่อเกิดอุปาทานขั้น ดังข้อที่ ๑ แล้ว ก็จักเกิดอุปาทานขั้นทั้ง ๕ อันเกิดขึ้นจากความคิดนึกปรุงแต่งที่เกิดขึ้นต่อเนื่องในเรื่องนั้น ๆ เกิด คับ ๆ อีกหลายครั้ง หลายหน อยู่ในวงจรแห่งปฏิจสมุปบาท ต่อไป ดังนั้นอุปาทาน สังขารขั้นข้างต้นนี้ จึงถูกทำหน้าที่เป็น รูปอุปาทานขั้น หรือเป็นอุปาทานรูป ของความคิดนึกปรุงแต่งครั้งใหม่ ขั้นต่าง ๆ ที่เกิดต่อเนื่อง ต่อไป จึงล้วนถูกรอบงำไว้ด้วยอุปาทานความยึดมั่นถือมั่น กระบวนการคิดนึกปรุงแต่ง หรือฟุ้งซ่านเนื่องด้วยอำนาจของอุปาทานจึงหยุดไม่ได้

ถ้าเกิดตัดหาความอยาก, ไม่อยาก ในทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นจากความคิดปรุงแต่งใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นอีก ก็เป็นอันเข้าไปในกระบวนการเกิดทุกข์อีกทันที อันยังให้ทุกขเวทนานี้กลายเป็นอุปาทานเวทนาอันยังให้เกิดอุปาทานขั้นต่าง ๆ อันเป็นทุกข์ และขยายปรุงแต่งต่อเดิม เกิด ๆ คับ ๆ ไปเรื่อย ๆ หรือครอบงำไปยังเรื่องอื่น ๆ อีกอันเนื่องมาจากทุกข์ที่เกิดและจิตขุ่นมัวที่บังเกิดขึ้นแล้วนั่นเอง

สรุป ขั้น ๕ นี้ได้แก่ รูป - นาม ข้อแรกเป็นรูป ข้อ ๒-๔ เป็นเจตสิกนาม ข้อ ๕ เป็นจิตนาม อุปาทานขั้นก็คือ ขั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน หรือขั้นที่ประกอบด้วยอุปาทาน^{๕๖}

๒.๒.๔. ปฏิจสมุปปีนนธรรม

ปฏิจสมุปปีนนธรรม คือ ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้นร่วมกัน ,^{๕๗} ธรรมหรือสภาวะธรรมที่สิ่งต่างๆ เกิดขึ้นมาแต่เหตุปัจจัย เช่น การเกิดแต่เหตุปัจจัยของความทุกข์ หรือปฏิจสมุปบาท เรียกสภาวะธรรมนี้ว่าปฏิจสมุปปีนนธรรม , การเกิดแต่เหตุปัจจัยของขั้น ๕ หรืออุปาทานขั้น ๕, ธรรมหรือสภาวะธรรม ในการเกิดมาแต่เหตุปัจจัยของสังขารหรือสรรพสิ่งต่างๆ เป็นสิ่ง ที่เกิดเองไม่ได้ จะต้องอาศัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น เสร็จแล้วก็จะเป็สิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยสำหรับปรุงแต่ง สิ่งอื่นต่อไป ที่แท้ ก็คือสิ่งทั้งปวงในโลกนั่นเอง หากแต่ว่า ในที่นี้ทรงประสงค์แต่เรื่องทางจิตใจและ เฉพาะที่เกี่ยวกับความทุกข์ เท่านั้น.

ความหมายของคำว่า ปฏิจสมุปบาท ตามนัยแห่งภาษา มีความหมายว่าเพราะถึงเฉพาะหน้ากัน หรืออาศัยกัน (ปฏิจ) จึงทำให้อีกสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น (สมุปบาท) “ปฏิจ” จึงอยู่ใน

^{๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๑๒.

^{๕๗} พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมฺปนฺโน), “อภิธัมมัตถวินิยัติ แปล”, (กรุงเทพมหานคร : วัดเบญจมบพิตร, ๒๕๔๘), (อัคราณา), หน้า ๑๒๖.

ฐานะเป็นปัจจัย (หรือเหตุ), ส่วน “สมุปบาท” อยู่ในฐานะเป็นผล ปฏิกิจสมุปบาทเป็นหลักการที่ยืนยันว่า เพราะสิ่งหนึ่งถึงเฉพาะหน้ากัน , หรืออาศัยกัน หรือเป็นปัจจัย จึงทำให้อีกสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น สิ่งใดๆ ที่เกิด ขึ้นตามหลักนี้ , ซึ่งก็คือสังขตธรรมทั้งหมด , นับเป็น “ปฏิกิจสมุปบัน-ธรรม” โดยเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่งตามหลักปฏิกิจสมุปบาทข้างต้น ในปัจจัยสูตร^{๔๘}

สรุป ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย เรียกว่า ปฏิกิจสมุปบาท ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น ชื่อว่า ปฏิกิจสมุปบัน ธรรม (อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมที่มีความสิ้น ไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ทำให้ละอึดตาความเป็นตัวตน เป็นต้น

๒.๓ หลักธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

จากการศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในมหาหัตถิปโทปมสูตรแล้วพบว่า

๑. อริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ซึ่งเป็นตัวอารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิอย่างหนึ่ง ^{๔๙} ในแนวการเจริญวิปัสสนาในมหาหัตถิปโทปมสูตรนี้พระสารีบุตรได้กล่าวถึงทุกข์สัจจะ สาเหตุที่คนเราทุกข์นั้นก็เนื่องมาจากความเข้าไปยึดมั่นถือมั่นในร่าง กายนี้ นั่นคือ ขันธ์ เพราะตัณหาจึงกลายเป็นอุปาทานขันธ์

๒. อุปาทานขันธ์ หรือขันธ์ที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน^{๕๐} ซึ่งในขันธ์นั้นประกอบด้วย รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ดังกล่าวไว้ในเบื้องต้น ในขันธ์ ๕ สามารถสังเคราะห์ขันธ์เหล่านี้เข้าเป็น รูป-นามได้ การพิจารณารูปนามนั้น รูปเป็นสิ่งที่จับต้องได้ ส่วนที่เหลือเป็นนาม ดังนั้น ขั้นตอนการปฏิบัติจึงยึดรูปขันธ์เป็นตัวกำหนดในการเจริญวิปัสสนา เพราะเห็นได้ชัดกำหนดง่าย ซึ่งรูปขันธ์นั้นประกอบแต่เพียงธาตุ ๔

๓. ธาตุ คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัด ดังได้กล่าวถึง รูปขันธ์ประกอบเพียงธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ในการปฏิบัติวิปัสสนาให้พิจารณาร่างกายนี้ ประกอบแต่เพียงธาตุ ๔ ซึ่งช่วงแรกอาจรู้สึกเป็นบัญญัติ แต่เมื่อปฏิบัติจดจ่อต่อเนื่องไม่ขาดระยะจะพบกับสภาวะในขั้นปรมัตถ์ ทำให้ยกขึ้นสู่อารมณ์วิปัสสนาภาวนา

^{๔๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕

^{๔๙} พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี, “ศึกษาวิเคราะห์สติปัญญา ๔ และหลักปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๕๑.

^{๕๐} พระสัทธัมมโชติกะ , ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗ หลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๒.

บทที่ ๓

การปฏิบัติวิปัสสนา

การปฏิบัติวิปัสสนาในมหาหัตถิปโทปมสูตร ตามหลัก การ ทั้ง สมถภาวนา และ วิปัสสนาภาวนา ได้มีการกล่าวถึงการปฏิบัติธรรมหมวดชาตุมนสิการทั้ง ๒ อย่าง ทำให้ทราบได้ว่าการพิจารณาชาตุมนสิการนั้น มีประโยชน์มากมีอานิสงส์ทำให้ละกิเลสให้เบาบางลง ห ยั่งปัญญาให้เกิดขึ้น สามารถเข้าถึงซึ่งการบรรลุมรรค ผล นิพพาน หลักธรรมนี้ยังได้กล่าวไว้ในพระสูตรที่สำคัญคือ มหาสติปัฏฐานสูตร ° รวมทั้งในพระสูตรอื่น ๆ ก็ได้มีกล่าววิธีการพิจารณาชาตุมนสิการ ไว้เหมือนกัน เช่น ราหูโลวาทสูตร ชาตุมวิภังคสูตร เป็นต้น ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นศึกษาดังนี้

- ๓.๑ ความหมายวิปัสสนา
- ๓.๒ อารมณวิปัสสนา
- ๓.๓ วิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน
- ๓.๔ ชาตุมนสิการ

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนา

๓.๑.๑ ความหมายตามหลักสัททัญญ

คำว่า วิปัสสนา ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก วิ + ทิส + ญ ปังจยฺ แปลง ทิส ชาตุ เป็น ปสฺส^๒ แปลง ญ เป็น อน^๓ ลง อา อิตติ โชคปังจย^๔

วิปัสสนา เป็นชื่อของปัญญา มีความหมายตามศัพท์ดังนี้

วิ แปลว่า วิเศษ, แจ่ม, ต่าง, โดยประการต่างๆ

ปัสสนา แปลว่า หยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ่ม

° ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๔๐๕/๓๐๑-๓๔๐.

^๒ คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๔๗๑ : ทิสสฺส ปสฺสทิสฺสทกฺขา วา.

^๓ เรื่องเดียวกัน. สูตรที่ ๖๒๒ : อนกา ญญวฺณ.

^๔ เรื่องเดียวกัน. สูตรที่ ๒๓๗ : อิตฺติยมโต อาปจฺจโย.

๓.๑.๒ ความหมายตามหลักอรรถนัย

วิปัสสนา^๕ หมายถึง ความเห็นแจ้ง เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม , ปัญญาที่เห็นพระไตรลักษณ์อันให้ออนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ , การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง

ในทีฆนิกาย มหาวรรคและอรรถกถา ให้ความหมายว่า วิปัสสนา คือ เห็นประจักษ์แจ้ง ไตรลักษณ์ในรูปที่เห็น อาการที่เคลื่อนไหว ใจที่คิด เป็นต้น เป็นการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงสภาวะดับสงบเย็นนิพพานได้ ถ้าต้องการสุขแท้ สุขถาวรที่ไม่ต้องกลับมาทุกข์อีกต้องดำเนินไปตามทางนี้เท่านั้น^๖

ในอรรถกถามัชฌิมนิกาย มูลปณาสก อธิบายว่า วิปัสสนา คือการพิจารณาเห็นลักษณะของสภาวะธรรมที่ปรากฏ ๗ ประการ คือ

๑) อนิจจานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
๒) ทุกขานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
๓) อนัตตานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
๔) นิพพิทานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย
๕) วิราคานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความคลายกำหนัด
๖) นิโรธานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความดับกิเลส
๗) ปฏินิสัสคคานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส ^๗

ในปฏิสัมภิทามรรค อธิบายวิปัสสนา คือ ปัญญาหยั่งรู้ สภาวะของสภาวะธรรม อารมณ์ภายในกาย ใจ หรือ อรูปกับนาม ตามความเป็นจริงว่าสภาวะธรรมทั้งหลาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ บุคคลตัวตน มี ๕ ประการ^๘ คือ วิปัสสนาญาณ ๕ ได้แก่

๑) อุท্থัพพญาณ	ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ
๒) กังคญาณ	ญาณอันตามเห็นความสลาย
๓) ภยญาณ	ญาณอันหยั่งเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๓๓.

^๖ คูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๓/๒๔๘.

^๗ คูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗.

^๘ คูรายละเอียดใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๓๑/๘๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๑/๑๒๑.

- ๔) อาทิวาณญาณ ญาณอันตามเห็นโทษ
 ๕) นิพพิทาญาณ ญาณอันตามเห็นด้วยความหน่าย
 ๖) มุญจิตุกัมมตาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย
 ๗) ปฎิสังขญาณ ญาณตามเห็นการพิจารณาหาทาง
 ๘) สังขารูปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร
 ๙) สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้

อริยสัจ

ในอภิธรรมมัตถก วิกาวินี ให้ความหมายไว้ว่า “อนิจจาทิวเสน วิวิชาการเรน ปสฺสตีติ วิปสฺสนา อนิจจานุปสฺสนาทิกา ภาวนาปญฺญา”^๕ แปลว่า ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะได้เห็นสังขารโดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปญฺญา มีอนิจจานุปสฺสนาเป็นต้น^๖

ในอภิธรรม ให้ความหมายไว้ว่า ธรรมชาติโดยย่อเห็นแจ้งเป็นพิเศษ ฉะนั้น ธรรมชาติ นั้นชื่อว่า วิปัสสนา การเห็นแจ้งตัววิปัสสนาปัญญามี ๒ ประการ คือ เห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทางทวาร ๖ โดยความเป็นรูป นาม ประการหนึ่ง เห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทางทวาร ๖ โดยความเป็น อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ ประการหนึ่ง^๗

สรุป วิปัสสนา แปลว่า รู้แจ้ง , เห็นแจ้งสภาวะธรรมความเป็นจริงตาม ปัจจุบันอารมณ์นั้น คือ ไตรลักษณ์ โดยความหมาย อย่างกลาง ได้แก่ ปัญญาที่รู้แจ้งซึ่งวิสุทธิ ๗ มีศีลวิสุทธิ เป็นต้น ถ้าจะว่าโดยความหมายอย่างละเอียด ได้แก่ ปัญญาที่รู้แจ้ง วิปัสสนาญาณ ๑๖ มีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น

^๕ วิกาวินี. (บาลี) ๒๖๗.

^๖ พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมฺปนฺโน), “อภิธรรมมัตถกวิกาวินี แปล”, หน้า ๑๘๐.

^๗ คูรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ , **ปรมัตถโชติกก ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : บริษัท วิ. อินเตอร์ พรีนซ์ จำกัด จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๘-๑๙.

ภาวนา ตามคัมภีร์ไวชากรณ์ มาจาก ภู+ยุ พุทธิ ภู เป็น โอ^{๑๒} แปลง โอ เป็น อาว^{๑๓} แปลง แปลง ยุ เป็น อน^{๑๔} ลง อา อิติ โชคกปัจจย^{๑๕}

คัมภีร์อภิมมัตตวิภาวินีฎีกา ให้ความหมายไว้ว่า “ภเวติ กุสลดมเม อาเสวติ วฑุเตติ เอ ตายาติ ภาวนา”^{๑๖} แปลว่า ที่ชื่อว่า ภาวนา เพราะว่าเป็นเครื่องให้กุศลธรรมทั้งหลายเกิดมี คือ เสพคุ่น ได้แก่ ทำกุศลทั้งหลายให้เจริญแห่งชน^{๑๗}

ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ให้ความหมายไว้ ๒ ประการ คือ

๑. ภเวตพุพาดิ = ภาวนา แปลว่า ธรรมที่บุคคลควรเจริญ
๒. ภเวตติ จิตตสนฺตานิ เอตาทีหิ ภาวนา คือ เจตนาที่ทำให้กุศลเจริญขึ้น หมายความว่า ทำให้เกิดกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และทำกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเพิ่มขึ้น^{๑๘}

ภาวนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กัมมัฏฐาน จัดเป็นการฝึกอบรมทางด้านจิตใจ เพราะว่ กัมมัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานหรือการกระทำ อีกนัยหนึ่ง กัมมัฏฐาน คือ การกระทำอันเป็นที่ตั้งของความสุขพิเศษ เพราะเป็นที่ตั้งของความสุขในฌาน และมรรคผล

วิปัสสนาภาวนา หมายถึง ที่ตั้งแห่งการกระทำที่เป็นปัจจย ให้เกิดการเห็นแจ้ง การเห็น พิเศษ และการเห็นโดยอาการต่างๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น ภูมิธรรมที่เป็นอารมณ์หรือที่เกิดของ วิปัสสนามี ๖ อย่าง คือ ชันธ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฎิจจสมุปบาท ๑๒ ซึ่งทั้งหมดย่อลงเหลือรูปนาม^{๑๙}

สรุป วิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญปัญญาเข้าไปเห็นแจ้งในลักษณะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงของอารมณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ดังนั้น วิปัสสนามุ่งหมายเรื่องการกำหนดรู้อารมณ์ปัจจุบัน

^{๑๒} คัมภีร์บาลิมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๔๘๕ : อญฺเณสุ จ.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน. สูตรที่ ๕๑๕ : เต อาวาชา การิตเต.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน. สูตรที่ ๖๒๒ : อนกา ชุณฺณ.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน. สูตรที่ ๒๓๗ : อิตฺถิมโต อาปจฺโย.

^{๑๖} วิภาวินี. (บาลี) ๑๗๑.

^{๑๗} พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมฺปนฺโน), “อภิมมัตตวิภาวินี แปล”, หน้า ๕๘.

^{๑๘} พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและเรียบเรียง , **ปรมัตถทีปนี**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ไทยราชวัน การพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๔๗๘.

^{๑๙} ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, **พุทธปัญญา**, หน้า ๘๗.

นั่นเอง โดยมีสติสัมปชัญญะเข้าไปกำหนดรู้ในกาย เวทนา จิต ธรรม ตามที่เกิดขึ้นในขณะนี้ น ๗
 รับรู้การสภาวะของสามัญลักษณ์^{๒๐} ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา

๓.๒ อารมณ์วิปัสสนา

อารมณ์ ในทางธรรม หมายถึงสิ่งที่จิตไปยึดหน่วง หรือยึดเป็นหลัก หรือยึดเป็นที่
 กำหนดของจิตในขณะนั้น ๆ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ หรือ สิ่งที่ถูกเพ่ง ถูกพิจารณา
 มีขั้น ๕ เป็นต้น^{๒๑}

อารมณ์วิปัสสนา คือ เห็นอาการเกิดดับ หมายถึง วิธีการกำหนดรู้ หรือการดำเนินจิต
 เพื่อความเห็นแจ้งว่าไม่ใช่ตัวตนนั่นถือว่าเป็นวิปัสสนา ทุกหมวดของมหาสติปัฏฐาน รู้โดยความไม่
 ยึดมั่นถือมั่น ในมหาสติปัฏฐานคือการทำให้วิปัสสนาให้แจ้งอารมณ์ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ และ
 ปัญญาตีอารมณ์ล้วนเป็นปรมัตถได้รูปนามทั้งสิ้น^{๒๒}

อารมณ์วิปัสสนาตามพระธรรมธีรราชมหามุนี ให้ความหมายว่า อารมณ์วิปัสสนาภูมิคือภูมิ
 ของวิปัสสนาคือขั้นห้า ได้แก่ รูปกับนาม วิปัสสนาภูมิที่พระพุทธองค์ทรงแสดงนั้น มีอยู่ ๖ ภูมิ
 ด้วยกัน เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ แต่เมื่ออยู่วิปัสสนาภูมิ ลงแล้ว คงได้ ๒ อย่างคือ รูปธรรม กับ
 นามธรรม กล่าวสั้นๆ ว่า รูป-นาม^{๒๓}

วิปัสสนาภูมิ คือ พื้นเพในการเจริญวิปัสสนากาวนานั้น มี ๖^{๒๔} ได้แก่ ขั้น ๕ อย่าง
 ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทริย ๒๒ ปฏิจสมุปบาท ๑๒ อริยสัจ ๔

วิปัสสนาภูมิที่ ๔ ภูมิแรก เมื่อย่อลงก็ได้แก่ รูปและนาม เท่านั้นเอง

วิปัสสนาภูมิที่ ๕ คือ ปฏิจสมุปบาท ได้แก่ ปัจจัยแห่งรูปและนาม

วิปัสสนาภูมิที่ ๖ คือ อริยสัจ ๔ ได้แก่ รูป นาม ปัจจัยแห่งรูปนาม ความเกิด-ดับแห่ง
 นามรูป และนิพพาน^{๒๕}

^{๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๔๐.

^{๒๑} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ธรรมะภาคปฏิบัติ ๑, (กรุงเทพมหานคร :
 โรงพิมพ์ หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๘๒.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕.

^{๒๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ), อะไรเป็นอารมณ์วิปัสสนาที่ถูกต้องตามคำสอนของ
 พระพุทธเจ้า, www.pantown.com.

^{๒๔} พระพุทธโฆสเถระ, วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธาจารย์ แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖,
 (กรุงเทพมหานคร : ธนาพรสการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๗๔๑.

^{๒๕} คูรายละเอียด วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๕๐-๓๘๐

อริยสัจ ๔ ทุกขสัจมีสภาพไร้แก่นสาร สมุทยสัจเป็นมูลเหตุ ของทุกขสัจ นิโรธสัจเป็น ความดับของทุกขสัจ และมรรคสัจเป็นทางบรรลุนิโรธสัจ การเข้าใจเรื่องอริยสัจเป็นสิ่งสำคัญ เมื่อผู้ ปฏิบัติธรรมเข้าใจแล้วย่อมสามารถหลีกเลี่ยงจากทุกข์ด้วยการกำหนดรู้ หลีกเลี่ยงเหตุให้เกิดทุกข์ ด้วยการละ สามารถรู้แจ้งความดับทุกข์โดยอาศัยการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติ ธรรม ต้องกำหนดรู้ขั้น ๕ ซึ่งขั้นนั้นย่อลงในรูป-นาม

ฉะนั้น อริยสัจ ๔ จึงไม่พ้นไปจากความเป็นรูปนาม เหตุเกิดรูปนาม ความดับรูปนาม และเหตุแห่งความดับรูปนาม ในการนำเอาสัจจะ ๔ มาเจริญเป็นวิปัสสนาในหนังสือวิปัสสนาฯนี้ได้ กล่าวไว้ว่าบรรพชาในมหาสติปัฏฐานสูตรล้วนเป็นจตุสัจจกัมมัญฐาน^{๒๖}

๓.๓ วิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน

วิปัสสนากับการเจริญสติปัฏฐานนั้น โดยความหมายก็เหมือนกันไม่แตกต่างกัน ในการเจริญวิปัสสนาก็อาศัยการกำหนดรู้ในฐานทั้ง ๔

คำว่า สติปัฏฐาน เป็นคำสมาสที่มาจาก ๒ ศัพท์ สติ + ปฏฐาน

สติ คือ การระลึกรู้ ปฏฐาน คือ เข้าไปตั้งไว้

สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน อีกนัยหนึ่ง สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติ หมายถึง อารมณ์ของสติ ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม^{๒๗}

ในวิสุทธิมรรค สติปัฏฐาน ๔ หมายถึงการที่สติ แล่นไปตั้งอยู่ในอารมณ์ กาย เวทนา จิต ธรรม โดยอาการว่าไม่งาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และเป็นอนัตตา เพื่อทำกิจให้เสร็จด้วยการละเสียซึ่ง ความว่างาม ว่าเป็นสุข ว่าเป็นเที่ยง ว่าเป็นอิตตา^{๒๘}

ในพจนานุกรม สติปัฏฐาน เป็นคำนามหมายถึงชื่อธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ๔ อย่าง คือ กาย เวทนา จิต ธรรม คำว่า สติ เป็นคำนามหมายถึงความรู้สึก, ความรู้ตัว^{๒๙}

^{๒๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาฯ นิหลักการ ปฏิบัติวิปัสสนา, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาธาณสัน ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๘๓.

^{๒๗} พระสังฆมณฑลสังฆราช, ธรรมมาจริยะ, ปรมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗, หน้า ๑๓๑.

^{๒๘} พระพุทธโฆสเถระ, วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๔๒.

^{๒๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๑๕.

ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์^{๓๐} สติปัฏฐาน คือธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ , ข้อปฏิบัติมีสติเป็นประธาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เท่าทันตามความเป็นจริง ไม่มองเพี้ยนไปตามอำนาจกิเลส มี ๔ อย่าง คือ กาย เวทนา จิต ธรรม

ในมหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน^{๓๑} สติปัฏฐาน หมายถึง การระลึกรู้เข้าไปตั้งไว้ในกองรูป เวทนา จิต และธรรม คำว่า สติปัฏฐาน มี ๓ นัย ๑. ที่ตั้งของสติ หมายถึงอารมณ์ของสติ ๔ ประเภท รูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม ๒. ภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติ หมายถึง การล่วงความยินดียินร้าย ๓. สติที่เข้าไปตั้งไว้ หรือ สติที่ตั้งไว้มั่น

ดังนั้น ในการปฏิบัติวิปัสสนา นั้นจึงไม่พ้นจากหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรูปลนามที่ปรากฏชัดในขณะที่จิตปัจจุบันตามความเป็นจริงแบ่ง ๔ หมวด

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติตั้งมั่นอยู่ในการ พิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งกายคือ รูปขันธ์ หมายถึง การกำหนดรู้ พิจารณาเห็นกองรูปว่าเป็นเพียงกองรูป ด้วยความเพียรสัมปชัญญะ ด้วยสติไม่ยินดียินร้าย^{๓๒} เช่น กายเป็น เพียงการประหมัดของปัจฉิมอันมีธาตุ ๔ ดิน น้ำ ไฟ ลม หรือความเป็นของสกปรกโสโครก โดยการพิจารณาส่วนต่าง ๆ ของกายเพื่อให้เกิดนิพพิทาอันระงับหรือดับค้นหาและอุปาทาน เพื่อให้จิตลละความยินดียินร้าย จิตคลายความยึดมั่นพึงพอใจหลงไหลในกายนี้ ซึ่งแบ่งได้ ๖ กอง คือ

๑. อานาปานะ บรรพพะ ฝึกสติพิจารณาลมหายใจเข้าออก ตั้งฐานสติไว้ที่ลมหายใจเข้าออก จนสังเกตเห็นการเกิดดับของลมหายใจ

๒. อิริยาบถบรรพพะ ฝึกกำหนดสติให้ระลึกรู้ในอิริยาบถใหญ่ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน^{๓๓} ดังมีในมหาสติปัฏฐานสูตร ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเดินอยู่ ก็ข้อมรู้ชัดว่าเดินอยู่ เมื่อนั่งอยู่ ก็รู้ชัดว่านั่งอยู่ เมื่อนอนอยู่ ก็รู้ชัดว่านอนอยู่ หรือว่าภิกษุตั้งกายอยู่ไว้ด้วยอาการอย่างใดอยู่ ก็ข้อมรู้ชัดด้วยอาการอย่างนั้น”^{๓๔}

^{๓๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๕๖.

^{๓๑} พระโสภณเถระ(มหาเถรสมาคม), มหาสติปัฏฐานสูตร : ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๔.

^{๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๓/๓๐๑

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๕/๓๐๔.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๔/๓๔.

๓. สัมปชัญญะบรรพพะ หมายความว่า ความรู้ทั่วพร้อม รู้รอบครอบ รู้ตัวเสมอ รู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์^{๓๕} การมีสติต่อเนื่องในการกระทำหรือการเคลื่อนไหว เช่น กิน ดื่ม ถ่าย เดิน ตื่น หลับ คุย เหยียด ฯลฯ ให้มีสติระลึกได้อย่างต่อเนื่อง เพิ่มความเข้มข้นในการทำ งานของสติในการพิจารณา รูป ส่วนที่เคลื่อนไหว และนาม คือ จิต ที่ทำให้เกิดความเคลื่อนไหว^{๓๖}

๔. ปฏิภูมมนสิการบรรพพะ กำหนดรู้อาการ ๓๒ การเจริญสติฝึกพิจารณาส่วนต่าง ๆ ของร่างกายว่าเป็นสิ่งปฏิภูม ไม่สะอาด โสโครก ฝึกเห็นกายในกายตนเอง และเห็นกายในกายของบุคคลอื่นต่างก็ ป็นเช่นเดียวกัน เพื่อให้เห็นความเป็นจริงว่าล้วนแล้วแต่เป็นปฏิภูม เพื่อคลายความหลงใหลรักใคร่ยึดมั่น

๕. ธาตุมนสิการบรรพพะ พิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่า กายนี้ ป็นเพียงธาตุ ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ

ในธาตุ ๔ นี้ ธาตุที่เห็นง่ายที่สุด^{๓๗} คือ วาโยธาตุ ซึ่งมีลักษณะ ความตึง ความหย่อน เป็นต้น การรู้ธาตุอื่นจะตามมาเอง เพราะธาตุทั้ง ๔ เกิดขึ้นร่วมกันและไม่สามารถแยกออกจากกันได้เรียกว่า อวินิโกกรูป

ในมหาสติปัฏฐานสูตร ธาตุมนสิการบรรพพะ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ฉลาด ฆ่าโคแล้ว ฟิงแบ่ ่งออกเป็นส่วนแล้วนั่งอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง” “แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้น ฟิงพิจารณาดูกายนี้แหละตามที่สถิตอยู่ที่ตั้งอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม”^{๓๘}

ผู้ปฏิบัติต้องพยายามกำหนดพิจารณาว่ามี ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อยู่ในกายนี้ ตั้งอยู่โดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ดูอาการยื่นเกิดขึ้นทรงตัวอยู่ได้ เพราะอำนาจ ของการค้ำจุนของธาตุลม เป็นต้น ส่วนอาการอื่น รวมถึงฟอง-ยุบ ก็ให้กำหนดรู้เช่นกัน

๖. นวสิวถิกาบรรพพะ ได้แก่ การกำหนดพิจารณาซากศพในป่าช้ามี ๙ ข้อ

๖.๑ พิจารณาซากศพที่ตายแล้ว ๑ วัน หรือ ๒-๓ วัน จนขึ้นฟอง เป็นต้น

๖.๒ พิจารณาซากศพที่สัตว์กัดกิน มีแรงแและสุนัขกัดกิน เป็นต้น

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๖/๓๐๕.

^{๓๖} พระครูอนุกุลกัลยาณกิจ, “ศึกษามูลุฑุฑกัมขตาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๖ เดือน”, วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, หน้า ๓๔.

^{๓๗} จำลอง ดิษยวิช, วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนั้ อารมณั้ ฉบับปรับปรุง, (เชียงใหม่ : โรงพิมพ์แสงศิลป์, พิมพ์ครั้งที่ ๓), หน้า ๕๒-๕๔.

^{๓๘} พระโสภณมหาเถระ(มหาศีลชาติ), มหาสติปัฏฐานสูตร : ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๐๐.

- อยู่
- ๖.๓ พิจารณากระดูกศพ ที่มีเนื้อและเลือดติดอยู่บ้าง เส้นเอ็นยังรัดอยู่
- ๖.๔ พิจารณากระดูกศพ ที่ไม่มีเนื้อ มีแต่เลือดติดอยู่บ้าง และเส้นเอ็นยังรัด
- ๖.๕ พิจารณากระดูกศพ ที่ไม่มีเนื้อและเลือด แต่ยังมีเส้นเอ็นยังรัดอยู่
- ๖.๖ พิจารณากระดูกศพ ที่ปราศจากเส้นเอ็นแล้วกระจัดกระจายไปในทิศ
- ต่าง ๆ
- ๖.๗ พิจารณากระดูกศพ ที่มีสีขาว เปรียบด้วยสีสังข์
- ๖.๘ พิจารณากระดูกศพ ที่ล่วงเลย ๑ ปีไปแล้ว กองอยู่เป็นหย่อม ๆ
- ๖.๙ พิจารณากระดูกศพ ที่ผุจนป่นแล้ว

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ สติที่ตามกำหนดพิจารณาเวทนา หรือการเสพ ให้เห็นเวทนาในเวทนา เห็นตามความเป็นจริงของเวทนา ว่าเวทนาเป็นสักแต่ว่า เป็นการรับรู้การ เสพอารมณ์ที่มากระทบทางสัมผัสทางกายและใจ ในทางปฏิบัติเห็นเวทนาในเวทนามีสติอยู่เนื่อง ๆ ว่าเวทนาก็สักแต่ว่าเวทนามีความรู้สึกจากการผัสสะเป็นธรรมดา แต่อุเบกขา ไม่เอนเอียง นึกคิดปรุง แต่งให้เกิดเวทนาอันเป็นปัจจัยของคัมภีรที่จะทำให้เกิดทุกข์

ในมหาสติปัฏฐานสูตร แบ่งประเภทเวทนาไว้ ๙ ประเภท^{๓๕} ดังนี้

๑. สุขเวทนา เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา
๒. ทุกขเวทนา เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา
๓. อทุกขมสุขเวทนา เมื่อเสวยอทุกขมเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมเวทนา
๔. สุขเวทนาที่มีอามิส เมื่อเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส
๕. สุขเวทนาที่ไม่มีอามิส เมื่อเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส
๖. ทุกขเวทนาที่มีอามิส เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส
๗. ทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

๘. อทุกข์มสุขเวทนา ที่มีอามิส เมื่อเสวยอทุกข์มสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกข์มสุขเวทนาที่มีอามิส

๙. อทุกข์มสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส เมื่อเสวยอทุกข์มสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกข์มสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส

การปฏิบัติในข้อนี้ก็เพื่อจะได้ไม่ติดอยู่ในความสุข การที่กำหนด ปวดหนอ เจ็บหนอ สบายหนอ หรือเฉยหนอ อยู่ตลอดเวลาแล้ว จิตของผู้ปฏิบัติก็จะชินอยู่กับธรรมชาติตามสภาวะจิต จะอยู่อย่างใดก็ได้ จะร้อน หรือจะหนาวอย่างไร จิตก็ไม่ทุกข์ไปตามอารมณ์เหล่านั้น จะมองสิ่งเหล่านั้นเป็นไปตามสภาวะที่จิตกำหนดอย่างไรก็ได้ อยู่อย่างใดก็ได้ ความทุกข์ ความ สุขมันมีอยู่ แต่จิตของผู้ศิกนั้นจะไม่ติดอยู่ในความสุข ความทุกข์หรือความเฉยใด ๆ จะรู้เท่าทันในสภาวะจิตเหล่านั้นอยู่เสมอ และจะไม่ข้องเกี่ยวอยู่ในความสุข จะหลุดพ้นจากความสุขนั้น

๓. **จิตตานุปัตสสนาสติปัญญา** คือ การพิจารณาเห็นจิตในจิต^{๔๐} คำว่า จิต หมายถึง ธรรมชาติที่คิดอารมณ์ , ธรรมชาติรู้อารมณ์ การพิจารณาจิตในจิต คือ การมี สติรู้เท่าทัน มีสติรู้จิตสังขารตามสภาพเป็นจริงที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ เช่น จิตมีราคะ ก็รู้ว่าจิตมีราคะ จิตมีโทสะ ก็รู้ว่าจิตมีโทสะ จิตมีโมหะ ก็รู้ว่าจิตมี โมหะ ฯลฯ การเห็นการเกิด ดับ ความไม่เที่ยงของจิต นั้น ก็คือการมีสติเห็นจิต สามารถแบ่งประเภทของการพิจารณาจิตต่าง ๆ ได้ ดังนี้

๑. เมื่อจิตมีราคะก็รู้ว่า “จิตมีราคะ”
๒. เมื่อจิตปราศจากราคะก็รู้ว่า “จิตปราศจากราคะ”
๓. เมื่อจิตมีโทสะก็รู้ว่า “จิตมีโทสะ”
๔. เมื่อจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่า “จิตปราศจากโทสะ”
๕. เมื่อจิตมีโมหะก็รู้ว่า “จิตมีโมหะ”
๖. เมื่อจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่า “จิตปราศจากโมหะ”
๗. เมื่อจิตหุดหู่ก็รู้ว่า “จิตหุดหู่”
๘. เมื่อจิตฟุ้งซ่านก็รู้ชัดว่า “จิตฟุ้งซ่าน”
๙. เมื่อจิตเป็นมหัคคตะก็รู้ชัดว่า “จิตเป็นมหัคคตะ”
๑๐. เมื่อจิตไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ชัดว่า “จิตเป็น ไม่มหัคคตะ”
๑๑. เมื่อจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ชัดว่า “จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า”
๑๒. เมื่อจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ชัดว่า “จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า”

^{๔๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/ ๓๑๔-๓๑๕.

๑๓. เมื่อจิตเป็นสมาธิก็รู้ชัดว่า “จิตเป็นสมาธิ”
๑๔. เมื่อจิตไม่เป็นสมาธิก็รู้ชัดว่า “จิตไม่เป็นสมาธิ”
๑๕. เมื่อจิตหลุดพ้นก็รู้ชัดว่า “จิตหลุดพ้น”
๑๖. เมื่อจิตไม่หลุดพ้นก็รู้ชัดว่า “จิตไม่หลุดพ้น”

การเจริญวิปัสสนากำหนดพิจารณาจิต เป็นการสำรวจตัวเองด้านใน เพื่อกำหนดแนวทางที่ถูกตรงตามความเป็นจริง ๆ ของการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวะที่จิตเป็น กุศลหรืออกุศล ถือเป็นภาวะธรรมดาใน โลกียวิสัย จุดสำคัญอยู่ที่การรู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงของกระแสจิต ดังนั้น จิตตามวิปัสสนา ก็คือ การตามดูกระบวนการทำงานของจิต ไม่ใช่การกั้นกระแสจิต

๔. ธรรมานุปัสสนาสติปัญญา พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คำว่า ธรรมคำแรก หมายถึง สภาพทรงไว้ซึ่งภาวะของตน ธรรม คำหลัง หมายถึง หมวดกุศลธรรมหรืออกุศลธรรมที่เกิดกับใจ การกำหนดเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัญญา ก็คือ มีธรรมอะไรเกิดขึ้นในใจ ก็รู้ชัดในธรรมนั้น มีสติตั้งมั่นพิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งธรรมานุปัสสนาจำแนกออกเป็น ๕ หมวด ได้แก่ นีวรณ ๕ ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔^{๑๑} เมื่อเกิดความรู้แจ้งในเหตุปัจจัยแล้วด้วยกำลังของวิปัสสนาญาณ จะเกิดความชัดเจนในทุกข์ทั้งหมด

๑) นีวรณบรรพะ คือการพิจารณาธรรมเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม หมายถึง ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี มี ๕ ประการคือ

๑. กามฉันทะ ความพอใจในกาม
๒. พยาบาท ความโกรธ ความเกลียด
๓. ถีนมิตฺตะ ความหดหู่ ความเชื่องซึม ความง่วง
๔. อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งซ่าน ความร้อนใจ ความรำคาญใจ
๕. วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย

ทุกอารมณ์ให้กำหนด เมื่อหายแล้วให้อาสติกลับมากำหนด อารมณ์ปัจจุบันต่อไป เช่น พอง-ยุบ

๒) ชั้นบรรพะ^{๑๒} ว่าด้วยชั้น ได้ แก่ การใช้สติปัญญา พิจารณาชั้น ทั้ง ๕ ว่าสักแต่เพียง เบื้องชั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา

^{๑๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖-๓๑๗.

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , หน้า ๑๖๒-๑๖๓.

๑. รูปขั้นชั กงรูป คือ รูปร่างมนุษย์และสัตว์มี รูปที่เป็นใหญ่ ๔ (มหาภูตรูป) หรือรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด ๒๔ (อุปาทายรูป)

๒. เวทนาขั้นชั กงเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุข ความรู้สึกเป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์

๓. สัญญาขั้นชั กงสัญญา คือ ความจำได้ หมายถึง

๔. สังขารขั้นชั กงสังขาร คือ ความปรุงแต่งจิต เป็นสภาพที่เกิดกับใจ ปรุงแต่งใจให้ดีบ้าง ชั่วบ้าง หรือไม่ดีไม่ชั่ว

๕. วิญญาณขั้นชั กงวิญญาณ ได้แก่ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์หรือ อรับ อารมณ์อยู่เสมอ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิด ความดับของแต่ละกองแล้ว ย่อมละความยึดมั่นได้

๓) आयตนะ บรรพนะ ว่าด้วย การตั้งสติกำหนดอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม อารมณ์ สักแต่ว่า อายตนะเป็นที่ต่อของชีวิต^{๔๓} และเป็นทีไหลมาของบุญและบาป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นเพียงปรมาณธรรม คือ รูปนาม ขั้นชั आयตนะ ธาตุ สัจจะ เท่านั้น

๔) โภชณังค บรรพนะ^{๔๔} ว่าด้วยองค์คุณแห่งการตรัสรู้ หมายถึง ให้กำหนดรู้ องค์แห่งโภชณังคว่าไว้ ว่าองค์ใดที่ยังไม่เกิดก็ทำให้เกิด และองค์ใดที่ เกิดขึ้นแล้ว ก็ทำให้เจริญ บริบูรณ์ขึ้น เมื่อเจริญขึ้นมากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อกระทำให้รู้แจ้งซึ่งผลคือวิชชาและวิมุ ตติ ดังนั้น โโภชณังค ๗ จึงเป็นธรรมทำให้มีจักขุ ส่งเสริมให้ความเจริญแห่งปัญญา มี ๗ ประการดังนี้

๑. สติสัมโภชณังค ความระลึกเป็นองค์แห่งการตรัสรู้

๒. ธัมมวิจยะสัมโภชณังค การเพินธรรม การพิจารณาค้นคว้าธรรมเป็น องค์แห่งการตรัสรู้

๓. วิริยะสัมโภชณังค ความเพียรเป็นองค์แห่งการตรัสรู้

๔. ปีติสัมโภชณังค ความอิมใจเป็นองค์แห่งการตรัสรู้

๕. ปัสสัททิสัมโภชณังค ความสงบกาย ความสงบใจ เป็นองค์แห่งการ ตรัสรู้

๖. สมานิสัมโภชณังค ความตั้งมั่นในอารมณ์เป็นองค์แห่งการตรัสรู้

^{๔๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔-๓๐๕/๒๕๕.

^{๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , หน้า ๒๐๕-๒๐๖.

๗. อุเบกขา สัมโพชฌงค์ ความวางเฉย ความ วางใจเป็นกลาง เป็นองค์แห่งการตรัสรู้^{๔๕}

๕) อริยสัจ ๔ คือความจริงอันประเสริฐ มี ๔ อย่าง^{๔๖}

๑. ทุกขอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ คือ ทุกข์ ได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความโศก ความคล่ำ รำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ การประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก การไม่ได้สิ่งที่ต้องการก็เป็นทุกข์ ว่าโดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์

๒. ทุกขสมุทัยอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภาวะตัณหา วิภวตัณหา

๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ คือความดับทุกข์ ได้แก่ภาวะ ตัณหาดับสิ้นไป ความปล่อยวาง ความไม่ติดข้อง ความหลุดพ้น สงบ ปลอดโปร่งเป็นอิสระ คือ พระนิพพาน

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความพ้นทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์แปด หรือเรียกอีกอย่างว่า มัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ^{๔๗}

ในการเจริญมหาสติปัฏฐาน ๔ นั้นหมวด กายานุปัสสนา^{๔๘} เป็นหมวดธรรมที่นิยมนำมาปฏิบัติมากที่สุดเพราะเป็นกัมมัญฐาน ที่หยาบปรากฏชัด เห็นได้ง่ายทำให้ ในชั้น การปฏิบัติ นั้นไม่ยุ่งยากซับซ้อน ในการ พิจารณากาย ในกายเป็นอารมณ์ เช่น อานาปานะ บรรพะ อิริยาบถบรรพะ และธาตุมนสิการบรรพะ เป็นต้น เป็นที่ทราบวาสติที่กำหนดรู้ธาตุ ๔ เรียกว่า ทุกขสัจ^{๔๙} และยังเป็นหมวดที่มีการนำมาปฏิบัติกันแพร่หลาย ในปัจจุบัน เพราะสภาวะธรรมปรากฏชัดเจน กำหนด ได้ง่าย ทำให้เข้าใจในการเริ่มต้นปฏิบัติได้อย่างดี

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑.

^{๔๖} เหมือนกัน, ๑๐/๓๘๖/๓๒๔.

^{๔๗} อ้างแล้ว ๑๐/๓๘๖-๔๐๒/๒๖๐-๒๖๘.

^{๔๘} อ้างแล้ว ๑๐/๓๗๔-๓๗๕/๓๐๒-๓๑๓.

^{๔๙} พระโศภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า ๑๘๔.

๓.๔ ชาติมนสิการ

การปรากฏอาการลักษณะของ ชาติสามารถพบ ได้ทุกบรรพะในวิปัสสนาหมวดกายานุ-
 ุปัสสนา ดังเช่น อานาปานะบรรพะ ให้สังเกตที่ลมหายใจเข้าออกเป็นอำนาจธาตุลม อิริยาบถบรร-
 พะ ก็คือการมีสติรู้เท่าทันสภาวะการเคลื่อนไหว ซึ่งเป็นอำนาจของธาตุไฟทำให้ลอย ธาตุลมทำให้
 พุง และการกำหนด พอง-ยุบของท้องที่ สอนกันแพร่หลายในปัจจุบันนั้น ก็จัดเป็นชาติมนสิการ
 เพราะสภาวะพองยุบเป็นลักษณะตั้งหย่อนของลมในท้องที่เรี ยกว่า กุจฉิสยวาโย ซึ่งเป็นหนึ่งในลม
 ๖ ประเภท คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมหายใจ และลมแล่น
 ไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ สมจริงคังพระพุทธรพจน์^{๕๐}

“ คุก่อนราหุล วาโยธาตุเป็นโจน วาโยธาตุอยู่ภายในก็มี ภายนอกก็มี ก็วาโยธาตุ
 ภายใน เป็นโจน สิ่งใดอยู่ภายในอาศัยตน เป็นวาโย มีลักษณะพัดไปมา อันค้นหา
 และทักขุเขาไปยึดมั่น คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมใน
 ลำไส้ และลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้าออก หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่าง
 อื่น อยู่ภายใน อาศัยตน เป็นวาโย พัดไปมา อันค้นหาและทักขุเข้า ไปยึดมั่น นี้เรียกว่า
 วาโยธาตุอยู่ภายใน

ก็วาโยธาตุอยู่ภายในก็ดี วาโยธาตุอยู่ภายนอกก็ดี ย่อมเป็นวาโยธาตุเหมือนกัน
 เธอพึงรู้เห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า วาโยธาตุนั้น
 ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่วาโยธาตุนั้น วาโยธาตุ นั้นไม่ใช่ตัวตนของเรา เพราะบุคคลรู้
 เห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเมื่อหน่ายใน
 วาโยธาตุ จิตย่อมคลายกำหนดในวาโยธาตุ”

จะสังเกตได้ว่าอาการหรือลักษณะของ ชาติมีปรากฏอยู่ทุกบรรพะในการเจริญวิปัสสนา
 หมวดกายานุ-ุปัสสนา และในหมวดอื่นก็มีปรากฏเช่นเดียวกัน เช่น หมวดธรรมานุ-ุปัสสนาพบได้ใน
 ชั้นบรรพะ อายตนะบรรพะ เมื่อเจริญแล้วก็สามารถพบสภาวะว่าร่างกายนี้ประกอบ เพียงธาตุ ๔
 ในลักษณะเดียวกัน ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดความคลายความยึดมั่นถือมั่นในตนเองเสียได้

ฉะนั้น การเจริญชาติมนสิการบรรพะถือว่าเป็นการฝึกกรรมฐานเบื้องต้นที่ดีมา ก ๆ ทำ
 ให้เกิดทั้งสมาธิและปัญญาได้อย่างดี แม้ไม่ถึงขั้น ฉาน อภิญญา แต่ก็เป็นการทำให้ผู้ปฏิบัติเกิด

^{๕๐} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาศีลขาดอ), มหาสติปัญญา : ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๑๕๖.

ปัญญาคลายความหลงในร่างกาย และเห็นโทษของร่างกายนี้ ยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาได้อย่างรวดเร็ว ซึ่งจะกล่าวถึงรายละเอียดหลักการและวิธีการเจริญชตฺมณสิกการในบทต่อไป

บทที่ ๔

การเจริญวิปัสสนาหมวดธาตุมนสิการบรรพ

สำหรับบทนี้ได้ศึกษาวิธี การประยุกต์ธาตุมนสิการ สามารถนำมาใช้ใน การเจริญวิปัสสนา ผู้วิจัยกำหนดประเด็นศึกษาดังนี้

- ๔.๑ ความหมายธาตุมนสิการ
- ๔.๒ แนวการเจริญธาตุมนสิการ
- ๔.๓ การประยุกต์ธาตุมนสิการเจริญวิปัสสนา
- ๔.๔ อานิสงค์ของการเจริญธาตุมนสิการ

๔.๑ ความหมายธาตุมนสิการ

ความหมายของธาตุมนสิการเมื่อแยกศัพท์แบ่งออกได้ ๒ ศัพท์ คือ ธาตุ+มนสิการ

ธาตุ หรือ รูป คือ สิ่งที่ทรงสภาวะของมันเองตามธรรมชาติของเหตุปัจจัย^๑ เพราะวัตถุสิ่งของทั้งสี่ประกอบขึ้นจากรูปเหล่านี้ซึ่งมีลักษณะเฉพาะตน เด่นชัด ดังที่กล่าวไว้บทที่ ๒ รูปมีเย็นและร้อนเป็นต้น มีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ มีการแยกออกจากกัน (กับ) จิตเป็นกิจ มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้^๒

มนสิการ คือ การทำไว้ในใจ มีการใส่ใจเป็นลักษณะ มีการประกอบขึ้นในอารมณ์เป็นกิจ มีการมุ่งหน้าเฉพาะอารมณ์เป็นผล มีอารมณ์เป็นเหตุใกล้^๓

ธาตุมนสิการ หมายถึง การพิจารณาธาตุ หรือ จตุธาตุววัตถาน คือ การกำหนดธาตุ^๔ หรือการพิจารณาธาตุกรรมฐาน คือกรรมฐานที่กำหนดธาตุ

ท่านพระโศภณเถระ^๕ ให้ความหมาย ธาตุ แปลว่า สภาวะ คือ สภาพที่วางเปล่าไม่ใช่บุคคล ตัวเรา ของเรา ธาตุในทางธรรมนั้นเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่สมมุติบัญญัติซึ่งใช้สื่อสารกัน

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๕๓.

^๒ พระมหาหลวงปู่ ญาณจารี รวบรวม, ลักษณะที่ถูกต้องแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๒๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^๔ พระโศภณเถระ (มหาสีขาคอ), มหาสติปัฏฐานสูตร : ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๑๘๘.

จนเข้าใจกันว่าเป็นก้อนอัฐภาพมนุษย์ ธาตุ ๔ บางแห่งเรียกว่า มหาภูตรูป หมายความว่ารูปใหญ่โต โดยรูปร่างและปรากฏชัดโดยลักษณะวัตถุสิ่งของทั้งสิ้นประกอบขึ้นจากรูปเหล่านี้ซึ่งมีลักษณะเฉพาะเด่นชัด

พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนไว้ว่า^๕

ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายิ ยถ าจิติ ยถาปณิหิติ ธาตุโส ปจฺจเวถฺขติ อตุถิ
อิมสฺมิ กายเ ปถวิธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุติ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม มีอยู่ในกายนี้

ในมหาหัตถิปโทปม สุตฺรพระสารีบุตรทรงแนะนำภิกษุ ให้พิจารณาแยกร่างกายออกไป ส่วน ๆ ให้เห็นเด่นชัดในแต่ละธาตุ อย่างชัดเจนดังนี้

๑. ปฐวิธาตุ คือ ธาตุดิน^๖ มีทั้งอยู่ภายในร่างกาย และอยู่ภายนอกร่างกาย โดยปฐวิธาตุ ภายในร่างกาย คือ อวัยวะในร่างกายเรามีลักษณะแข็ง หรือรวม ตัวเป็นก้อนจนสามารถกำหนดได้ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังพืด ไต ปอด ใส้ใหญ่ ใส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือสิ่งอื่น ๆ ที่มีลักษณะแข็งเป็นของหยาบ นี้เรียกว่าปฐวิธาตุ ภายใน ส่วนปฐวิธาตุภายนอก คือ สิ่งต่าง ๆ ที่เป็นของแข็งหรือมีลักษณะแข็ง ได้แก่ วัตถุ สิ่งของ เช่น บ้าน รถยนต์ เรือ สิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ ตลอดจนสรรพสิ่งทั้งหลาย

ปฐวิธาตุนี้ เป็นที่ตั้งที่อาศัยของธาตุอื่น ถ้าปราศจากปฐวิธาตุแล้วสิ่งอื่นไม่สามารถดำรงอยู่ได้ เปรียบเหมือนปฐวิธาตุเป็นเช่นกับภาชนะ ธาตุอื่น เปรียบเสมือนน้ำ ตามธรรมชาติของน้ำไม่สามารถคงรูปได้ แต่เมื่อเรานำน้ำมาใส่ในภาชนะซึ่งมีรูปทรงต่าง ๆ ทำให้น้ำสามารถแปลงรูปเป็นลักษณะต่าง ๆ ได้เพราะอาศัยภาชนะนั้น ทำนองเดียวกันที่เราเห็นเป็นสิ่งที่ต่าง ๆ เพราะว่ามีสิ่งทั้งหลายเหล่านั้นอาศัยปฐวิธาตุ หรือธาตุดินจึงมีรูปร่างต่าง ๆ

บัณฑิตครั้งเห็นปฐวิธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ย่อมเบื่อหน่าย คลายกำหนดในปฐวิธาตุ ความที่กายนี้อันค้นหาเข้าไปถือเอา ว่าเรา ว่าของเรา ว่าเรามีอยู่ ย่อมลดลงด้วยความเป็นของไม่เที่ยง มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เมื่อเป็นเช่นนี้ความยึดมั่นถือมั่นด้วยค้นหา มานะ และทิฏฐิในปฐวิธาตุนั้นจะไม่มีแก่ผู้ใดเลย

^๕ พระมหาประเสริฐ มนฺตเสวี, “ศึกษาวิเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ และหลักการปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๖๔.

^๖ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐-๓๓๒.

๒. อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำ^๓ ในที่นี้ไม่ได้หมายความว่า เป็นน้ำตามแหล่งน้ำต่าง ๆ แต่ ธาตุน้ำในที่นี้ หมายถึง สิ่งที่มีลักษณะไหลหรือเกาะกุมรวมตัวได้ และมีคุณสมบัติทำให้วัตถุหรือสิ่งต่าง ๆ เกาะกุมรวมตัวเข้าเป็นกลุ่มก้อน หรือไหลได้ โดยที่ธาตุน้ำนี้ ถ้ามีอยู่เป็นจำนวนมากในวัตถุสิ่งใด ๆ ก็ตาม จะทำให้สิ่งของเหล่านั้นเหลวและไหลไปได้ แต่ถ้ามีจำนวนน้อยจะทำให้วัตถุสิ่งของต่าง ๆ เกาะกุมกันเป็นกลุ่มก้อน หากว่าในวัตถุใดมีจำนวนธาตุน้ำมากกว่าธาตุดิน อำนาจของธาตุน้ำจะทำให้ธาตุดินมีอำนาจน้อยลง จึงเป็นเหตุให้วัตถุนั้นอ่อนเหลวและสามารถไหลไปมาได้ดังเช่นน้ำที่น้ำไหลไปมาได้เพราะว่ามีธาตุน้ำมาก แต่หากว่าธาตุน้ำมีจำนวนน้อยกว่าธาตุดิน อำนาจของธาตุน้ำจะทำให้ปริมาณธาตุดินเกาะกุมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน เหมือนกับการประพรมน้ำลงไปบนผงแป้งหรือผงฝุ่น ทำให้ผงแป้งหรือผงฝุ่นจับตัวกันเป็นก้อนได้

อาโปธาตุ มีทั้งที่อยู่ภายในร่างกายของสิ่งมีชีวิตและที่อยู่ภายนอก ธาตุน้ำที่อยู่ภายในร่างกาย คือ ส่วนต่าง ๆ ภายในร่างกายที่มีลักษณะเอิบอาบ ชุ่มซาบ ไหลได้ ได้แก่ ดี เสลด น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร และสิ่งอื่น ๆ ที่มีลักษณะเอิบอาบ ชุ่มซาบไป ส่วนธาตุน้ำที่อยู่ภายนอก คือ สิ่งต่าง ๆ ภายนอกในร่างกายที่มีลักษณะเอิบอาบ เหนียว เกาะ-กุม

บัณฑิตครั้งเห็นอาโปธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา ” ครั้นเห็นอย่างนั้นแล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในอาโปธาตุ คลายกำหนดจากอาโปธาตุ ความที่กายนี้อันตัณหานำเข้าไปถือเอา ว่าเรา ว่าของเรา ว่าเรามีอยู่ ย่อมละลงด้วยความเป็นของไม่เที่ยง มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เมื่อเป็นเช่นนี้ความยึดมั่นถือมั่นในอาโปธาตุจะไม่มีแก่ผู้นั้นเลย

๓. เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟ^๔ มีลักษณะร้อน และลักษณะเย็น เตโชธาตุทั้ง ๒ ชนิดมีสภาวลักษณะเป็นไอ โดยมีไอร้อน ไอยเย็นเป็นลักษณะ ซึ่งเตโชธาตุทั้ง ๒ ชนิด มีหน้าที่ทำให้วัตถุต่าง ๆ สุก และละลาย ดินนุ่มนวล ดังจะเห็นได้ส่วนมาก เช่น อาหาร ทำให้สุกด้วยความร้อน แต่อาหารบางอย่างก็ทำให้สุกด้วยความเย็น

เตโชธาตุ หรือธาตุไฟ มีทั้งที่อยู่ภายในและภายนอกร่างกาย โดยธาตุไฟภายในร่างกาย คือ ธาตุที่เป็นเครื่องยังกายให้อบอุ่น ยังกายให้ทรุดโทรม ยังกายให้กระวนกระวาย และธาตุที่เป็นเหตุให้ของที่บริโภคเข้าไปย่อยได้ด้วยดี รวมทั้งสิ่งอื่น ๆ ที่อบอุ่น ถึงความร่ำร้อน ธาตุไฟภายนอก คือ ความร้อน ความอุ่น ความอบอุ่นภายนอก เวลาเตโชธาตุภายนอกกำเริบย่อมมีได้ เช่น ไม้บ้าน

^๓ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๓/๓๓๒-๓๓๓.

^๔ เรื่องเดียวกัน, ๑๒/๓๐๓/๓๓๔-๓๓๕.

บ้าง นิคมบ้าง นครบ้าง เป็นต้น แต่ถึงเพียงนั้นยังปรากฏเป็น ของไม่เที่ยงมีความสิ้น ไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา

๔. วาโยธาตุ หรือธาตุลม^๕ มีทั้งที่อยู่ภายในและภายนอกร่างกาย ธาตุลมที่อยู่ภายในร่างกาย คือ สิ่งที่มีลักษณะพัดผันไปในร่างกาย ได้แก่ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมเล่นไปตามอวัยวะ ละเอียดใหญ่ ลมหายใจออก ลมหายใจเข้า และสิ่งอื่น ๆ ที่พัดผันในร่างกาย ธาตุลมภายนอก คือ ความพัดไปมา ความเคร่งตึงของวัตถุสิ่งของต่าง ๆ เวลาวาโยธาตุภายนอกกำเริบย่อมมีได้ ย่อมพัดพาบ้านไปบ้าง นิคมไปบ้าง นครไปบ้าง แต่ถึงเพียงนั้นก็ยังไม่เที่ยงมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา

วาโยธาตุภายในวาโยธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นเพียงวาโยธาตุนั่นเอง บัณฑิตครั้งเห็นวาโยธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่อดีตของเรา” ครั้นเห็นอย่างนั้นแล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในวาโยธาตุและคลายกำหนดจากวาโยธาตุ ก็ความที่กายนี้อันค้นหาเข้าไปถือเอา ว่าเรา ว่าของเรา

ดังนั้น สิ่งต่าง ๆ มีเพียงธาตุถ้าเป็นมนุษย์หรือสัตว์หากแยกออกแล้วก็เป็นเพียงการประหลูรวมกันของธาตุ ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ สิ่งอื่น ๆ ก็เช่นกันเมื่อแยกออกแล้วก็ล้วนประกอบขึ้นด้วยธาตุทั้งหลาย เว้นแต่เพียงวิญญาณธาตุเท่านั้น และหากว่ามนุษย์หรือสัตว์ตายแล้ว ก็มีสภาพไม่ต่างจากสิ่งไม่มีชีวิตทั้งหลาย เราจึงไม่ควรยึดถือสิ่งใด เพราะทุกสิ่งเมื่อถึงเวลาหนึ่งก็สลายไป ธาตุต่าง ๆ ก็คืนสู่สภาพเดิมของมัน เป็นต้นว่า ร่างกาย ของมนุษย์เมื่อตายแล้ว ส่วนต่าง ๆ ก็เสื่อมสลายไปตามเดิมของธาตุ กลับกลายเป็นธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม มีได้รวมอยู่ดังเดิม ร่างกายของคนตายแล้วจึงไม่สามารถคงสภาพเดิมอยู่ได้ อุปมาดัง รถยนต์ ก็ประกอบด้วยชิ้นส่วนต่าง ได้แก่ ตัวถัง เครื่องยนต์ ล้อ ฯลฯ จึงจะเรียกว่า รถ แต่ถ้าแยกชิ้นส่วนออกก็เป็นเพียงชิ้นส่วนเท่านั้น

ด้วยเหตุนี้พระสารีบุตรกล่าวสอนธาตุทั้งหลายด้วยปัญญาตามความเป็นจริงว่า หากแม้ชนเหล่าใดจะดำ บริภาษ เกี้ยวกราด เบียดเบียน ทำร้ายภิกษุ นั่น ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ อนึ่ง ความเพียรอันเราปรารถแล้ว เป็นคุณไม่ย่อหย่อน สติอันตั้งไว้ดีแล้ว จะเป็นคุณชาติไม่หลงลืม กายสงบ ไม่กระวนกระวาย จะเป็นธรรมชาติอารมณ์เป็นอย่างเดียว และทำให้คลายกำหนดไม่ยึดมั่นถือมั่นได้ แต่ถ้าหากว่าไม่ทราบชัดตามความเป็นจริง ของธาตุทั้งหลายแล้ว

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๕/๓๓๕-๓๓๖.

สัตว์ทั้งหลายก็ยังคงมีความหลงผูกพันยินดีในรูป (ธาตุ) เพราะรูปนำมาทั้งความสุขและความทุกข์ จึงไม่สามารถพ้นออกจากโลก คือวัฏฏะสงสารได้^{๑๐}

๔.๒ แนวการเจริญชาตุมนสิการ

การเจริญ ชาตุมนสิการ คือ การพิจารณาธาตุ ๔ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม หมายความว่า การพิจารณาธาตุที่ปรากฏในร่างกาย จนกระทั่งเห็นเป็นเพียงกองธาตุ โดยปราศจากความจำว่าเป็นหญิง ชาย เรา เขา สัตว์ บุคคล

ในการพิจารณาธาตุ ๔ แบ่งได้ ๒ ลักษณะ^{๑๑} คือ

๑. ดิกขบุคคล คือ พิจารณาโดยย่อ บริกรรมโดยองค์รวม ไม่แยกอวัยวะ เหมาะสำหรับบุคคลที่มีบารมีแก่กล้า เพราะพิจารณาเพียงโดยย่อ กล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๑๒}

๒. มันทบุคคล คือ พิจารณาโดยพิสดาร บริกรรมโดยแยกอวัยวะเป็นส่วน ๆ เหมาะสำหรับบุคคลที่มีบารมีอ่อน เพราะต้องพิจารณาโดยพิสดาร กล่าวไว้ในราหุโลวาทสูตร^{๑๓} ในชาตุมวิภังคสูตร^{๑๔} และมหาหัตถิปโทปมสูตร

พิจารณาโดยย่อ นักปฏิบัตินั่งขัดสมาธิในที่สงบแล้ว กำหนดพิจารณาธาตุทั้ง ๔ ดังนี้คือ

๑) ปฐวีธาตุ คือ การพิจารณาว่า ธาตุอันใดที่มีลักษณะแข็งแข็ง ธาตุอันนั้นเป็นธาตุดิน ที่เป็นภายใน คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า

๒) อาโปธาตุ คือ การพิจารณาว่า ธาตุ อันใดที่มีลักษณะเอิบอาบ ธาตุอันนั้นเป็นธาตุน้ำที่เป็นภายใน คือ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูล

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๕/๓๓๖.

^{๑๑} พระสังฆมณฑลสังฆราชสังฆมนตรี , ประมัตตโชติถก ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี , หน้า ๒๑๕.

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๘/๓๐๓.

^{๑๓} ศ.ส. (ไทย) ๑๘/๑๒๑/๑๔๓.

^{๑๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๒/๔๐๑.

๓) เตโชธาตุ คือ การพิจารณาว่า ธาตุอันใดที่มีลักษณะร้อน ธาตุนั้นเป็นธาตุไฟที่เป็นภายใน คือ ไฟที่ยังกายให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทรุดโทรม ไฟที่ยังกายให้กระวนกระวาย ไฟที่เผาอาหารให้ย่อย

๔) วาโยธาตุ คือ การพิจารณาว่า ธาตุอันใดที่มีลักษณะพัดไปพัดมา ธาตุนั้นเป็นธาตุลมที่เป็นภายใน คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมพัดไปตามตัว ลมหายใจ

พระเสนาบดีได้กล่าวว่า ภิกษุฉันฟังไปในที่ลับหลีกเส้นนี้ถึงรูปกายตนเองเสียก่อน จึงกำหนดธาตุโดยย่ออย่างนี้ว่าภาวะแข็งหรือกระด้างในกายนี้เป็นปฐวีธาตุ ภาวะที่เอิบอาบซึมซาบอันใดนี้คืออาโปธาตุ ภาวะที่ให้ย่อยหรืออบอุ่นอันใดนี้คือเตโชธาตุ ภาวะที่ให้เคลื่อนไหวนี้คือวาโยธาตุ แล้วนึกใจสอดส่อง โดยความเป็นสักแต่เพียงธาตุ มิใช่สัตว์ มิใช่บุคคล เห็นเป็นเพียงธาตุดังนี้บ่อย ๆ ต่อกาลนานนักสมาธิขั้นอุปัชฌาระคือปัญญาเครื่องสอดส่องประเภทแห่งธาตุช่วยพวงแล้วก็เกิดขึ้น แต่ไม่ถึงขั้นอัปปนาเพราะมีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์^{๑๔}

พิจารณาโดยพิสดาร ผู้ปฏิบัติต้องพิจารณาอาการ ๔๒ คือ กำหนดอาการที่กระด้างในส่วน ๒๐ ว่า ปฐวีธาตุ กำหนดอาการที่เอิบอาบได้แก่ธาตุน้ำ ซึ่งถึงความซึมแทรกในส่วน ๑๒ ว่า อาโปธาตุ กำหนดไฟที่ให้ย่อยในส่วน ๔ ว่า เตโชธาตุ กำหนดอาการกระพัดพัดในส่วนทั้ง ๖ ว่า วาโยธาตุ เมื่อเรากำหนดอย่างนี้ ธาตุย่อมปรากฏ โดยในที่นี้พึงตั้งใจด้วยความเป็นธาตุ^{๑๖}

๑. การพิจารณาปฐวีธาตุ เช่น เกสา ได้แก่ ผมที่งอกอยู่บนศีรษะนั้น ก็มีได้รู้ว่าตนได้งอกอยู่ในหนังศีรษะ หนังที่หุ้มศีรษะอยู่ก็ไม่ว่าผมได้งอกขึ้นบนตน พึงกำหนดผมเหล่านั้นว่า เมื่อหญ้าที่เกิดบนยอดจอมปลวก จอมปลวกหาว่าไม่ว่าหญ้า เกิดบนเรา แม้หญ้าก็รู้ไม่ว่าเราเกิดบนยอดจอมปลวก ดังกล่าวนี้ สภาพในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้างจัดเป็นปฐวีธาตุ และในอีก ๑๕ อย่าง ให้กำหนดลักษณะเดียวกัน

๒. การพิจารณาอาโปธาตุ เช่น เสลด ตั้งอยู่ในกระพุ้งท้อง พึงกำหนดในเสลดนั้นว่า ในบ่อน้ำคร่ำซึ่งเกิดฟองเป็นฝ้าฟอดในเบื้องบน บ่อน้ำคร่ำหาว่า ฟองฝ้าตั้งอยู่ในเรา แม้ฟองฝ้าก็หาว่าไม่ว่าเราตั้งอยู่ในบ่อน้ำคร่ำ ชื่อว่าดังเสลดดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้

^{๑๔} พระพุทธโฆสเถระ , คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๖๒๒.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒๔-๖๓๔.

เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยกถุค ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหย่นมีอาการชิมชาบจัดเป็น
อาโปธาตุ และในอีก ๑๑ อย่าง พึงกำหนดลักษณะเดียวกัน

๓. การพิจารณาเตโชธาตุ โยคีพึงมนสิการให้เข้าไปในผมอย่างนี้แล้ว ให้มนสิการ
เข้าไปในส่วนแห่งเตโชธาตุทั้งหลายอย่างนี้ว่า สิ่งใดเป็นเหตุให้กายอบอุ่น สิ่งนี้เป็นส่วนหนึ่งใน
สรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกถุค ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการร้อนระพ่าว จัดเป็น
เตโชธาตุ สิ่งใดเป็นเหตุให้ไหม้ เป็นเหตุให้ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยวย่อยได้ สิ่งนี้จัดเป็นเตโชธาตุ

๔. การพิจารณาวาโยธาตุ โยคีพึงกำหนดลมที่พัดขึ้นเบื้องบนด้วยสามารถลมพัดขึ้น น
เบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำด้วยสามารถลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมที่พัดอยู่ภายในท้องด้วยสามารถอยู่
ภายในท้อง ฯลฯ ยังมนสิการให้เข้าไปในส่วนแห่งวาโยธาตุ อย่างนี้ว่า ชื่อว่าลมพัดขึ้นเบื้องบน คือ
ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอภัยกถุค ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการ
เคลื่อนไหว จัดเป็นวาโยธาตุ เมื่อโยคีมีมนสิการเป็นอย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏ

สรุปการพิจารณาธาตุ ๔๒ ที่มีอยู่ในร่างกาย โดยความเป็นธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ
และสี กลิ่น รส โอชาแล้ว ผู้ปฏิบัติพึงรู้อย่างนี้ว่า ความเป็นธาตุดิน ธาตุไฟ ธาตุลม รวม ๓ ธาตุนี้ รู้ได้
โดยอาศัยการสัมผัสทางกาย ความเป็นธาตุน้ำรู้ได้โดยอาศัยการคิดนึกทางใจ

ถ้าผู้ปฏิบัติได้ทำการพิจารณาธาตุ ๔๒ โดยเฉพาะ ๆ ไปตามลำดับดังกล่าวแล้ว แต่ธาตุ
นิमितไม่ปรากฏ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ต้องทำการพิจารณาต่อไปโดยอาการ ๑๓ ดังนี้^{๑๑}

- ๑) วจนตุถโต โดยอรรถแห่งคำ
- ๒) กลาปโต โดยเป็นกอง
- ๓) จุณฺณโต โดยแยกละเอียด
- ๔) ลกฺขณาทีโต โดยลักษณะเป็นต้น
- ๕) สมฺภูฐานโต โดยสมภูฐาน
- ๖) นานตฺตเอกตฺตโต โดยความต่างกันและเหมือนกัน
- ๗) วินิพฺโกลาวินิพฺโกลโต โดยอาการแยกและไม่แยก
- ๘) สภาควิสภาคโต โดยเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้
- ๙) อชฺชตฺตคิพหิริวิเสสโต โดยภายในภายนอกที่แปลกกัน
- ๑๐) สจฺคโห โดยประมวล

^{๑๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๖๓๕-๖๓๘.

๑๑) ปจฺจโย โดยปิจฺจย

๑๒) อสมนฺนาหารโต โดยไม่ใส่ใจกัน

๑๓) ปจฺจยวิภาคโต โดยแยกกันโดยปิจฺจย

๑) พิจารณาในอาการโดยอรรถแห่งคำ ด้วยสามารถต่างกันและเสมอกันอย่างนี้ ชื่อว่า ดิน เพราะแผ่ไป ชื่อว่าน้ำ เพราะเอิบอาบให้ชุ่มอยู่ หรือเต็มอยู่ ชื่อว่าไฟ เพราะอบให้ร้อน ชื่อว่าลม เพราะพัดให้ไหว แต่ว่าโดยไม่ต่างกันชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน และเป็นที่ตั้งแห่ง ทุกข์และเป็นที่ยึดทุกข์ไว้

๒) พิจารณาโดยความเป็นกอง ปฐฺวิธาตุท่านแสดงโดยอาการ ๒๐ เป็นต้นว่า ผม ขน เล็บ ฯลฯ อาโปธาตุ ท่านแสดงโดยอาการ ๑๒ เป็นต้นว่า ดี เสลด น้ำหนอง ฯลฯ ที่สมมติว่าผมได้ เพราะประชุมธรรม ๘ ประการ คือ สี กลิ่น รส โอษา และธาตุทั้ง ๔ แยกสิ่งเหล่านั้นจากกันเสีย ย่อม ไม่มีสมมติว่า ผม ฟังใส่ใจโดยความเป็นกองอย่างนี้

๓) พิจารณาโดยแยกละเอียด คือร่างกายที่มีขนาดปานกลาง เมื่อทบทวนให้แยกละเอียดลง จนเป็นผงเท่าปรมาณู ที่ปรากฏเป็นรูปร่างสัณฐานได้ก็เพราะอาโปธาตุเชื่อมเกาะกุม ยึดอยู่ มี เตโชธาตุเป็นผู้เลี้ยงรักษา มีวาโยธาตุคอยค้ำจุนให้ตั้งมั่น นอกจากธาตุ ๔ นี้ ก็หาจะมีอะไรอีกไม่

๔) พิจารณาโดยลักษณะเป็นต้น คือ พิจารณาว่าปฐฺวิธาตุนี้มีความแข็งเป็นลักษณะ เป็นที่ตั้งแห่งรูปอื่น ๆ เป็นกิจ มีการรองรับรูปอื่น ๆ เป็นผลปรากฏ อาโปธาตุมีการไหลและเกาะกุมเป็น ลักษณะ ทำให้รูปอื่น ๆ เจริญขึ้นเป็นกิจ มีการรวบรวมรูปอื่น ๆ ให้เป็นกลุ่มเป็นก้อนเป็นผลปรากฏ เตโชธาตุ มีความไอร้อนเป็นลักษณะ ทำให้รูปอื่น ๆ มีความสุขแก่ขึ้นเป็น กิจ มีการทำให้รูปอื่น ๆ อ่อนนุ่มเป็นผลปรากฏ วาโยธาตุ มีการเคลื่อนไหวเป็นลักษณะ มีการแบ่งขึ้นเป็นรส มีการยกย้ายเป็น ผลปรากฏ

๕) พิจารณาโดยสมุฏฐาน พึงวินิจฉัยว่า ส่วน ๔๒ มีผมเป็นต้น ท่านแสดงแล้วด้วย ปฐฺวิธาตุ ในส่วน ๔ เหล่านี้ อาหารใหม่ อาหารเก่า หนอง ปัสสาวะ ๔ อย่างนี้เกิดจากอตุ ส่วน ๔ เหล่านี้ น้ำตา เหงื่อ น้ำมูก น้ำลาย บางทีก็เกิดจากอตุ บางทีก็เกิดจากจิต เตโชซึ่งเป็นตัวย่อยอาหารที่ บริโภคเป็นต้น กรรม ลมหายใจเข้าออกมีจิตเป็นสมุฏฐาน ธาตุที่เหลือทั้งหมด ๓๒ นั้น เกิดจาก สมุฏฐานทั้ง ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งได้ทั้งนั้น

๖) พิจารณาโดยสภาพต่างกันและเหมือนกัน คือพิจารณาว่าธาตุทั้ง ๔ นี้ ล้วนแต่มีลักษณะ รส ปัจจุบันฐานต่าง ๆ กัน แต่ถึงกระนั้น ก็คงเป็นมหาภูตรูป เป็นธาตุ มีความเกิดดับเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างเดียวกันทั้งนั้น

๗) พิจารณาโดยอาการแยกจากกันและไม่แยก คือ พิจารณาว่าธาตุทั้ง ๔ นี้แยกออกจากกันได้ก็เฉพาะแต่ลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน เท่านั้น สำหรับธาตุนั้นแยกออกจากกันไม่ได้ (อวินิปโก)

๘) พิจารณาโดยเข้ากันได้และไม่ได้ คือ พิจารณาว่าปฐวีธาตุกับอาโปธาตุ ๒ อย่างนี้เป็นสภาคูกกัน เพราะเป็นครุธาตุ ธาตุหนักด้วยกัน เตโชธาตุกับวาโย ธาตุ ๒ ธาตุนี้ เป็นสภาคูกกัน เพราะเป็นลหุธาตุ ธาตุเบาด้วยกัน แต่ระหว่างปฐวีอาโปกับเตโชวาโยธาตุทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ เป็นวิสภาคไมู่กกัน เพราะฝ่ายหนึ่งเป็นครุธาตุ อีกฝ่ายเป็นลหุธาตุ

๙) พิจารณาโดยภายในภายนอกที่แปลกกัน คือ พิจารณาว่า ธาตุทั้ง ๔ ที่เกิดอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายนี้ เป็นที่อาศัยของปสาททั้ง ๕ หทัย ภาวะ ชีวิต วิญญาณดิฐรูป ๒ ประกอบไปด้วยอริยาบถ ๔ และเกิดสมุฏฐาน ๔ ครบสมบูรณ์ ส่วนธาตุทั้ง ๔ ที่เกิดภายนอกสัตว์นั้น มิได้เป็นที่อาศัยเกิดของรูปดังกล่าวแล้วมิได้ประกอบด้วยอริยาบถใหญ่ สมุฏฐานก็ไม่ครบ ๔ มีแต่อุตุสมุฏฐานอย่างเดียว

๑๐) พิจารณาโดยประมวล พึงวินิจฉัยว่า ปฐวีธาตุที่เกิดจากกรรมนี้ นับสงเคราะห์เข้ากับอาโป เตโช วาโย ที่เกิดจากกรรมด้วยกันได้ สำหรับปฐวีที่เกิดจากจิต อุตุ อาหาร นั้น ก็นับสงเคราะห์เข้ากับมหาภูตรูป ๓ ที่เหลืออันเกิดจากจิต อุตุ อาหาร นั้น ก็นับสงเคราะห์เข้ากับมหาภูตรูป ๓ ที่เหลืออันเกิดจากจิต อุตุ อาหาร ด้วยกัน

๑๑) พิจารณาโดยปัจจัย พิจารณาดังนี้

ปฐวีธาตุเป็นที่ตั้งแห่งมหาภูตรูปที่เหลือ ๓ มีธาตุน้ำยึดเกาะกุม อันธาตุไฟตามรักษา อันธาตุลมให้เคลื่อนไหว เป็นปัจจัยเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๓

อาโปธาตุตั้งอาศัยดิน อันไฟตามรักษา อันธาตุลมให้เคลื่อนไหว เป็นปัจจัยเป็นเครื่องยึดแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๓

เตโชธาตุตั้งอาศัยธาตุดิน อันน้ำยึดไว้ อันลมให้เคลื่อนไหว เป็นปัจจัยเป็นเครื่องอบอุ่นแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๓

วาโยธาตุตั้งอาศัยธาตุดิน อันน้ำยึดไว้ อันไฟให้อบอุ่น เป็นปัจจัยเป็นเหตุให้เคลื่อนไหว
แห่งมหาภูตรูปทั้ง ๓

๑๒) พิจารณาโดยไม่ใส่ใจกัน ได้แก่ พิจารณาว่าปฐวีธาตุนี้ มิได้รู้ว่าตนเป็นธาตุดิน และ
มิได้รู้ว่า ตนนี้กำลังทำการช่วยอุดหนุนแก่ธาตุที่เหลือ ๓ โดยความเป็นที่ตั้ง ธาตุที่เหลือ ๓ ก็มีได้
รู้ว่าปฐวีธาตุเป็นที่ตั้ง ในธาตุทั้งปวงมีนัยเช่นเดียวกันนี้ โยคีพึงใส่ใจโดยไม่ใส่ใจกัน

๑๓) พิจารณาแยกกันโดยปัจจัย ก็ปัจจัยของธาตุ ๔ คือ กรรม จิต อุด อาหาร ในปัจจัย
ทั้ง ๔ นั้น กรรมนั้นแหละย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน มิใช่ปัจจัยอื่นมีจิต
เป็นต้น ส่วนจิตเป็นต้นย่อมเป็นปัจจัย แม้แห่งธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นต้นสมุฏฐาน มิใช่ปัจจัยนอกนี้

เมื่อจำแนกโดยปัจจัยแล้ว กรรมเป็นชนกปัจจัยของกัมมชรูป และเป็นอุปนิสัยปัจจัยของ
รูปที่เหลือ ๓ อุดเป็นชนกปัจจัยของอูดชรูป และเป็นอัติปัจจัย อวิคตปัจจัยของรูปที่เหลือ ๓ จิต
เป็นชนกปัจจัยของจิตชรูปทั้งหลาย และเป็นปัจฉาชาติปัจจัย อัติปัจจัย อวิคตปัจจัย ของรูปที่เหลือ
๓ ในธาตุเหล่านี้ ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยแห่งการก้าวไปถอยกลับและวางลง ปฐวีที่อาโปธาตุซึมซาบ
เกิดขึ้นตามนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแห่งการยื่น ดำรงมั่น อาโปธาตุที่เกิดขึ้นพร้อมกับปฐวี เป็นเหตุแห่ง
การเหยียดเท้าลง เตโชธาตุที่เกิดพร้อมวาโย ย่อมเป็นเหตุแห่งการยกมือยกเท้า วาโยธาตุที่เกิดพร้อม
กับเตโช เป็นเหตุแห่งการก้าวไป ถอยหลัง และหลบหลีก

๔.๓ การประยุกต์ธาตุมนสิการเจริญวิปัสสนา

ก. การเตรียมตัวก่อนปฏิบัติ

ก่อนการปฏิบัตินั้นต้องทำกิจเบื้องต้นอย่างนี้

๑) ถวายตัวต่อพระรัตนตรัยด้วยคำกล่าวว่า “อิมามหิ ภควา อุตตภาวํ ตุมหากํ ปริจฺจ -
ชามิ” ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เจริญ ข้าพระเจ้าขอถวายอติตภาพร่างกายนี้แด่พระพุทธองค์^{๑๔}

๒) ถวายตัวต่อพระอาจารย์ ด้วยคำกล่าวว่า “อิมามหิ ภนฺเต อุตตภาวํ ตุมหากํ ปริจฺจ -
ชามิ” ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผม (ดิฉัน) ขอมอบถวายอติตภาพร่างกายอันนี้แด่พระอาจารย์^{๑๕}

๓) ถ้าคฤหัสถ์สมาทานศีล ๕ หรือศีล ๘ ถ้าเป็นสามเณรสมาทานศีล ๑๐ ถ้าเป็น
พระภิกษุให้แสดงอาบัติก่อน

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๕/๑๒๕.

^{๑๕} พระพุทธโฆษเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๕๒.

๔) แผ่เมตตาแก่ตนเองและผู้อื่น

๕) ขอกรรมฐาน ด้วยคำกล่าวที่ว่า “นิพพานสุส เม ภนฺเต สจฺฉิกรณฺตุถาย กมฺมุญฺจ -
ฐานนฺ เทหิ” ข้าแต่ท่านผู้เจริญ โปรดให้กรรมฐานแก่ข้าพเจ้าเพื่อ

ข. เทคนิคการปฏิบัติเพื่อการตามรู้ธาตุ

การตามรู้ธาตุมี ๓ หมวดตามอิริยาบถ คือ การเดินจงกรม การนั่งสมาธิ และการ
อิริยาบถย่อย แต่มีแนวทางการปฏิบัติเพื่อตามรู้ธาตุ ๔ สรุปย่อได้ ๓ ข้อ ดังนี้^{๒๐}

๑) Present รู้ปัจจุบันที่เป็นจริง คือ ต้องรู้สิ่งที่กำลังเกิดขึ้น จริงในขณะปัจจุบัน
ไม่ใช่อดีตที่เป็นเหมือนความฝัน หรืออนาคตที่เป็นเพียงจินตนาการที่ยังไม่เกิดขึ้น ควรรับรู้แต่
ปัจจุบันว่าสภาวะธรรมนั้น ๆ ปรากฏที่มีหรือทำในลักษณะที่เป็นความเบา ผลักดัน หรือหนัก และ
ควรรับรู้ว่าสภาวะธรรมนั้น ๆ เกิดอยู่หลายวินาทีหรือหลายนาที่ที่จิตสามารถรับรู้ได้อย่างต่อเนื่อง

๒) Process รู้โดยลำดับจากรูปส่วนาม กล่าวคือ สภาวะธรรมเป็นปรมาัตถ์หรือความ
จริงแท้ที่ไม่แปรเปลี่ยนโดยสภาวะ เป็นสิ่งมีจริง ที่เข้าใจทันที ได้ยาก ปกติคนทั่วไปมักคิดถึงแต่
สมมติบัญญัติอันปรากฏให้เห็นว่ามีอยู่จริง เช่น มือ เท้า เป็นต้น แต่เมื่อพิจารณาพบว่าไม่มีจริง มี
เพียงหนัง เนื้อ เอ็น กระดูก ฯลฯ ผู้รวมกันเป็นอวัยวะน้อยใหญ่ที่มีธาตุทั้ง ๔ ประกอบรวมอยู่เป็น
กลุ่ม ทำให้สำคัญผิดว่ามีสิ่งนั้นจริง และยังเห็นต่อไปว่ารูปร่าง สีของมือเท้าแต่ละคนต่างกัน เช่น
ขาวบ้าง ดำบ้าง ใหญ่บ้าง เล็กบ้าง ล้วนเป็นสิ่งที่เราตีค่าไปตามความรู้สึก

๓) Perfect รู้อย่างต่อเนื่องให้ถึงล้วนสมบูรณ์ กล่าวคือ ควรกำหนดรู้โดยจดจ่ออย่าง
ต่อเนื่องตั้งแต่เวลาเริ่มเกิดขึ้นจนสิ้นสุดไปของสภาวะนั้น ๆ การตามรู้อย่างผิวเผินอาจทำให้จิตหลุด
ออกจากอารมณ์ปัจจุบันแล้วกลับท่องเที่ยวไปในอดีตหรืออนาคต ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงควรจดจ่ออย่าง
ต่อเนื่องโดยเริ่มตั้งแต่ตื่นนอน เรื่อยไปจนกระทั่งหลับสนิท ทั้งขณะอยู่ใน เวลาการปฏิบัติ หรือนอก
เวลาปฏิบัติ แม้ขณะทำกิจวัตรประจำวันให้พึงกำหนดสติอย่างต่อเนื่อง ซึ่งในการปฏิบัติที่ได้ผล ดีก็
คือ ตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงก่อนหลับนั่นเอง

ค. การเจริญธาตุมนสิการ

๑) วิธีการกำหนดในการเดินจงกรม

การเดินจงกรม หรือเดินกำหนด ต้องกำหนดอิริยาบถยืนหรือยืนกำหนดเสียก่อน
เมื่อยืนควรให้ตัวตรงและศีรษะตั้งตรง วางเท้าทั้งสองเคียงคู่กันให้มองไปหรือทอดสายตาไป

^{๒๐} พระคันธसारากิจส์, ส่องสภาวะธรรม, หน้า ๑๓-๒๔.

ข้างหน้าประมาณ ๒ เมตร หรือ ๑ วา มีความเพียร (อาตาลี) มีความระลึกรู้ (สติมา) มีความรู้ตัว (สัมปชาโน) ก่อนจะเดิน จะยืน จะนั่ง จะนอน จะก้ม จะเหยียด ฯลฯ แล้วตั้งสติกำหนดหรือภาวนา (นึกในใจไม่ต้องออกเสียง) ว่า “ยืนหนอ ฯลฯ” ข้อนี้เป็นการกำหนดตามอิริยาบถบรรพช “ฐิติโต วา ฐิตมเหติ ปชานาติ ” เมื่อยืนอยู่ก็รู้ว่ายืนอยู่^{๒๑} ขณะยืนธาตุทั้ง ๔ ก็ปรากฏหรือเกิดขึ้น เรียกว่า อาการหรือลักษณะ เช่น อาการหนัก หนักงเหงื่อว อาการเบา ร้อน โอนเอียง เป็นต้น ก็ให้ผู้ปฏิบัติกำหนดอาการของแต่ละธาตุ คือ หนักหนอ หนักงเหงื่อวหนอ ร้อนหนอ โอนเอียงหนอ

เมื่อเดินกำหนดให้ก้าวเท้าไป ข้างหน้าซ้ำ ๆ ประเด็นสำคัญคือต้องให้เป็นปัจจุบัน หมายถึงคำกำหนดกับเท้าที่ก้าวไปต้องตรงกัน หรือพร้อมกัน มิให้ก่อนหรือหลังกัน เช่น จงกลม ระยะเวลาหนึ่ง (ขวย่างหนอ) ขณะยกเท้าขวาก้าวไปจนถึงวางเท้าลงกับพื้น โดยให้ตั้งสติกำหนดจดจ่อ เมื่อเริ่มว่าขวาก็เริ่มยกเท้า ย่างคือเท้าเคลื่อนที่ และหนอนั้นเท้าวางพอดี และก้าวต่อไปเป็นลักษณะนี้ เหมือนกันหมด มิให้คำบริกรรม หรือกิริยาไปก่อนไม่เช่นนั้นก็ไม่ตรงสภาวะธรรม ในขณะที่เดินอยู่นั้นอาการหรือลักษณะของธาตุทั้ง ๔ คือ เบา หนัก พุง ลอย ย่อมปรากฏขึ้นมาทำให้ผู้ปฏิบัติหยุดยืน กำหนดตามสภาวะนั้น ๆ

การเดินจงกลม และลักษณะของธาตุในขณะที่ยกเท้า การก้าวเท้า แบ่งเป็น ๖ ส่วน เทียบกับการกำหนดในการเดิน จงกลม ๖ ระยะเวลาไว้ดังนี้^{๒๒}

- การยกขึ้นจากพื้น ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ยกสันหนอ” เกิดจากธาตุไฟเป็นหลัก และธาตุลมคล้อยตาม เพราะธาตุไฟมีสภา พบาทกว่าธาตุลม ตามอาการปรากฏ (ปัจจุปฏิจาน) ของธาตุไฟว่า มทุทวานุปลาทนปัจจุปฏิจานา (มีการให้ถึงความอ่อน/พุ่งขึ้นสูงเป็นเครื่องกำหนด)
- การยื่นเท้าไปข้างหน้า ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ยกหนอ” เกิดจากธาตุลมเป็นหลัก ธาตุไฟคล้อยตาม เพราะมีสภาพผลักดัน ตามอาการปรากฏของธาตุลมว่า (อภินิหารปัจจุปฏิจานา) มีการผลักดันเป็นเครื่องกำหนด

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๘/๑๐๔

^{๒๒} พระมหาสุเรศ สุเรโส, “การศึกษาวិเคราะห์วิธีการกำหนดรูปนามในอิริยาบถบรรพชในการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๖๗-๖๘

- ครั้นเห็น สิ่งกีดขวาง เห็นหนาม เป็นต้น แล้วก้าวเท้าไปข้างใดข้างหนึ่ง คือการย้าย ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ข้างหนอ” เกิดจากธาตุลมเป็นหลัก ธาตุไฟเคลื่อนตาม เพราะมีสภาพผลัดกัน
- การหย่อนเท้าลงต่ำ เรียกว่า ลง ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ลงหนอ” เกิดจากธาตุน้ำเป็นหลัก ธาตุดินเคลื่อนตามเพราะธาตุน้ำมีสภาพหนักกว่าธาตุดิน ตามลักษณะของธาตุน้ำว่า ปกคลุมลกขณา (มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม) เนื่องด้วยน้ำมีลักษณะไหลไปสู่ที่ต่ำจึงหนักกว่าธาตุดิน
- การวางเท้าลงบนพื้นดิน เรียกว่า เหยียบ ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ถูกหนอ” เกิดจากธาตุดินเป็นหลัก ธาตุน้ำเคลื่อนตาม เพราะมีสภาพสัมผัสความแข็งหรือความอ่อนตามลักษณะของธาตุดินว่า (กบขพุดลกขณา) มีลักษณะแข็งหรืออ่อน และตามหน้าที่ของธาตุดินว่า ปกติ จรธา (มีหน้าที่ตั้งไว้)
- การกดเท้าลงกับพื้นในเวลาจะยกเท้าอีกข้างหนึ่งขึ้น เรียกว่า กด ทางปฏิบัติกำหนดว่า “กดหนอ” เกิดจากธาตุดินเป็นหลัก ธาตุน้ำเคลื่อนตาม

๒) วิธีกำหนดในการนั่งสมาธิ

การนั่งสมาธิพระพุทธองค์ได้ตรัสสอนไว้ว่า “นีสิตติ ปลลงกั อากุซัง กายั ปณิชาย , ปริมุขั สตี อุกุญเปตวา”^{๒๓} แปลว่า นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรงดำรงสติไว้เฉพาะ หน้า นั่งราบไปกับพื้น วางเท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย นั่งให้ตัวตรง หลับตาหายใจตามปกติ

การนั่งนั้นควรนั่งในที่สัปปายะ และนั่งในท่าแบบจัดสมาธิ ถ้าเป็นผู้สูงอายุ หรือผู้ป่วย ให้นั่งในท่าที่สะดวกตนเอง มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายตรง หลับตาคำหนดคู้ที่ลมหายใจเข้าออก หรือดูสภาวะที่ท้องพองยุบ พยายามให้สติจับคู่ที่อาการนั้น ๆ เพราะลมหายใจเป็นวาโยธาตุ ผู้ปฏิบัติแนวนี้พึงกำหนดรู้อยู่ที่อาการนี้ ซึ่งปัจจุบันเป็นวิธีที่สอนกันอย่างแพร่หลาย จัดได้ว่าเป็นธาตุกัมมัฏฐาน เพราะเป็นลักษณะดั้งหย่อนของธาตุลมในท้อง เรียกว่า กุณิสวาโย

การปฏิบัติพองยุบเป็น อารมณ์หลัก เผยแผ่โดยท่านมหาสิสยาโค (โสภณมหาเถระ) ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญทั้งปริยัติและปฏิบัติ ซึ่งหลักการปฏิบัติศึกษาได้จาก “วิปัสสนานัย” โดยกล่าวไว้ว่าข้อปฏิบัติอีกอย่างหนึ่งคือ กิษุยอมพิจารณาเห็นกายนี้ โดยความเป็นธาตุว่า ธาตุ ดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม การตามรู้อาการพองยุบจัดเป็นธาตุกรรมฐาน โดยสภาวะพองยุบเป็นลมในท้องที่ดันให้

^{๒๓} อภ.วิ (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๕.

พองออก และหดยุบลงเมื่อ อหายใจเข้าออก การกำหนดสภาวะพองยุบ จัดได้ว่าได้รับรู้สภาวะ
ลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ ของธาตุ คือ

- สภาวะตึงหย่อนของธาตุลมเป็นลักษณะพิเศษของวาโยธาตุ (วิตุลมภนลกฤษณา)
- การทำให้เคลื่อนไหวเป็นหน้าที่ของวาโยธาตุ (สมุทธีรณรสา)
- การผลัดกัน เป็นอาการปรากฏของวาโยธาตุ (อกินีหารปจจุปฏิจาน)^{๒๔}

ถ้าในการปฏิบัติมีอารมณ์อื่นเข้ามาแทรก ให้ผู้ปฏิบัติปล่อยการกำหนดพองยุบไป
กำหนดอารมณ์ที่ปรากฏเข้ามาก่อน เช่น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้เห็น เมื่ออาการนั้นหายไปแล้วให้กลับมา
กำหนดที่พองยุบต่อไป

๓) วิธีการกำหนดในอิริยาบถย่อย

การปฏิบัติในอิริยาบถย่อย มีวิธีการปฏิบัติดังนี้ คือ

๑) ขณะก้าวไปข้างหน้า กำหนดว่า “ก้าวหนอ” หรือ “ไปหนอ” เมื่อก้าวไป
ข้างหน้าหรือถอยหลังกลับ ย่อมกำหนดรู้อยู่

๒) ขณะเหยียดซ้ายและแลขวา กำหนดว่า “เหยียดหนอ” เมื่อเหยียดซ้ายแลขวา
ย่อมกำหนดรู้อยู่

๓) ขณะก้มเข้าและเหยียดออก กำหนดว่า “ก้มหนอ” “เหยียดหนอ” เมื่อก้มเข้าหรือ
เหยียดออก ย่อมกำหนดรู้อยู่

๔) ขณะจับสิ่งของต่างๆ เช่น ฟ้านุ่ง ฟ้าม่ม บาตร จีวร เป็นต้น กำหนดว่า “ถูก
หนอ จับหนอ มาหนอ” เมื่อครองจีวร ถือบาตร พาดสังฆาฏี ย่อมกำหนดรู้อยู่

๕) ขณะบริโภคอาหาร ดื่มน้ำ เลี้ยว ลิ้ม กำหนดว่า “ไปหนอ จับหนอ ยกหนอ อ้า
หนอ เคี้ยวหนอ กลืนหนอ” เมื่อกิน ดื่มน้ำ เลี้ยว ลิ้ม ย่อมกำหนดรู้อยู่

๖) ขณะถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ กำหนดว่า “ถ่ายหนอ” เมื่อถ่ายปัสสาวะ ย่อม
กำหนดรู้อยู่

๗) ขณะเดิน ยืน นั่ง หลับ (จะหลับ) ตื่น นิ่ง กำหนดว่า “เดินหนอ นั่งหนอ
หลับหนอ ตื่นหนอ ออากพุดหนอ นิ่งหนอ” เมื่อไป ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด นิ่ง ก็ย่อมกำหนดรู้อยู่

ในขณะที่กำหนดอิริยาบถเหล่านั้น บางครั้งอาการหนักเบาของธาตุทั้ง ๔ จะเกิดขึ้นผู้
ปฏิบัติตั้งนั้นควร นำเอาสภาวะธรรมนั้นมากำหนดพิจารณาธาตุ เพราะอาการลักษณะของธาตุนั้น

^{๒๔} พระโสภณเถระ (มหาสีสชาค), วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑, หน้า ๒๒๕.

สามารถรับรู้ได้ตลอดในขณะการเจริญวิปัสสนา เพียงแต่ว่าสภาวะธรรมไหนจะปรากฏชัดกว่ากันแค่นั้นเอง สภาวะธาตุสามารถพบได้ตลอดในขณะปฏิบัติธรรมและชัดเจนด้วย

การกำหนดรู้ตามอาการนั้น ผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องใช้คำภานาเป็นสื่อให้เกิดความตั้งมั่น (ขณิกสมาธิ) คำภานาช่วงระยะเวลาของการกำหนดต้องพอดีกับที่อาการสิ้นสุดลง พร้อมทั้งอาการใหม่จะปรากฏขึ้นให้กำหนดครั้งใหม่อีก การกำหนดภานาขณะเดินจงกรมและนั่งสมาธิ เช่น พองหนอยุบหนอ เพราะคำว่า “หนอ” จัดว่าเป็นคำสุภาพ ไม่หยาบคาย และยังสามารถใช้เป็นสื่อของการฝึกในใจให้ทันกับกิริยาอาการที่กำลังกำหนดรู้อยู่

การปฏิบัติแบบพองยุบ เป็นที่ทราบกันว่าการเจริญวิปัสสนาตามพระพุทธประสงค์ก็คือ การกำหนดรูปรูปนามเป็นอารมณ์ ถ้าผิดจากการกำหนดรูปรูปนามเสียแล้ว ก็หาใช้วิปัสสนาภานาไม่ การกำหนดรูปที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนานั้น ถ้ากำหนดรูปใหญ่ไม่ได้ผลหรือได้ผลน้อย ก็ให้กำหนดรูปละเอียด รูปที่ละเอียด ได้แก่ รูปที่ลมหายใจกระทบ คือ ลมหายใจเข้า-ออกไปกระทบที่ใด ก็ให้กำหนดที่นั่น ในที่นี้สถานที่ที่ลมหายใจถูกต้องอยู่เสมอมีอยู่ ๒ แห่ง คือ ที่จมูกและที่บริเวณท้อง ในที่ ๒ แห่ง นั้น จมูกเป็นส่วนที่กำหนดได้ชัดเจนเฉพาะในระยะเริ่มแรกเท่านั้น ครั้นกำหนดนานเข้าจนลมละเอียดแล้ว การกระทบจะปรากฏไม่ชัดเจนและสังเกตยาก ส่วนที่บริเวณหน้าท้องซึ่งมีอาการพอง-ยุบนั้น สามารถกำหนดได้ชัดเจนสม่ำเสมอ ถึงจะนานเท่าใดหรือลมหายใจละเอียดเพียงใดก็กำหนดได้ และแสดงสภาวะได้ชัดเจนกว่าการกระทบที่บริเวณจมูก ฉะนั้นรูปที่ลมถูกต้องที่บริเวณหน้าท้อง คือ อาการพองขึ้นและยุบลง จึงเหมาะแก่การตั้งสติกำหนดเพื่อเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

อาการเคลื่อนไหวของหน้าท้องที่เกิดจากลมหายใจ เรียกอีกอย่างหนึ่ง ว่า วาโย โผฏฐัพพะรูป (รูปที่ลมกระทบถูกต้อง) เป็นปรมาณูสภาวะที่เกี่ยวข้องด้วยการเคลื่อนไหวเพราะมีกล่าวไว้ว่า^{๒๕}

“โผฏฐ พุเพ อนิจฺจโต ชานโต ปสฺสโต อ วิชฺชา ปหฺยติ วิชฺชา
อุปฺปชฺชชาติ”

โยคาวจร บุคคลที่โผฏฐัพพารมณ์ถูกต้องสัมผัสนั้น ตั้งสติกำหนดรู้
เห็นอยู่ว่าไม่เที่ยง บุคคลนั้นอวิชชาหายไป วิชชาญาณปรากฏ

^{๒๕} พระภัทททันตะ อาสภมหาราช, วิปัสสนาทีปนีฎีกา, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๗.

ท่านมหาสี ะชาคโค (พระโสภณ มหาเถระ) แสดงไว้ในวิสุทธิญาณกถา ว่า

“อก วา ปน นิสินฺนุสฺส โยคิโน อุทเร อสฺสาสปฺสฺสาสปฺจฺจา ปวตฺตํ
วาโยโผฏฺฐพฺพรูปํ อุณฺมนโณณฺมนากาเรน นินฺนตฺร ปากฺกุ โหติ ตมฺปิ อุป
นิสฺสาช อุณฺนมติ โอนฺนมติ อุณฺนมติ โอนฺมตฺติ อาทินา สลฺลกฺเขตฺตพฺพํ”

โยคิ บุคคลเมื่อนั่งลงแล้ว ในบริเวณท้องนั้น อัสสาสะปัสสาสะวาโย
ธาตุเป็นเหตุเป็นปัจจัย วาโยโผฏฐัพพรูปนี้ปรากฏชัดเจนอยู่เสมอ ในขณะที่
นั้นพึงตั้งสติกำหนดเจริญวิปัสสนา ภาวนาว่า พองหนอ -ยุบหนอ พอง
หนอ-ยุบหนอ^{๒๖}

การปฏิบัติพองหนอ -ยุบหนอ สังเกตอาการที่ท้องพองขึ้น -ยุบลง ขณะหายใจเข้า ลมที่
เข้าไปจะดันให้ท้องพองขึ้น ขณะหายใจออกลมที่ออกมีผลให้ท้องยุบลง อาการพองออกและยุบลง
เป็นรูปธรรม ลมที่ดันให้ท้องพองออกหรือยุบลงก็เป็นรูปธรรม แต่จิตที่เป็นตัวรู้อาการนั้นเป็น
นามธรรม พุทธรวม ๆ ว่าจิตรู้ ขณะที่รู้อาการนั้นมีธรรมอยู่ ๕ อย่าง คือ ปัญญา วิตก วิริยะ สติ สมาธิ
ในสติปัญญานอกมากล่าว ๓ อย่าง คือ สติ ปัญญา วิริยะ ที่เรากำหนดอยู่ได้ เพราะมีความเพียร
(วิริยะ) เกิดขึ้น สติเป็นตัวรู้ว่าขณะนี้กำลังทำอะไร ส่วนปัญญาเป็นตัวตัดสินใจ สิ่งที่กำลังปรากฏอยู่ว่า
เป็นรูปหรือนาม ส่วนธรรมอีก ๒ อย่าง คือ วิตก และสมาธิ ไม่กล่าวถึงแต่ต้องร่วมด้วย เพราะ
ปัญญาไม่สามารถพิจารณาสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ด้วยตนเอง ต้องอาศัยวิตกเป็นตัวเสนออารมณ์ให้ปัญญา
คือ ทำงานพร้อมกัน แต่หน้าที่ต่างกัน พอง -ยุบ เป็นบัญญัติอารมณ์ แต่ลึกลงไป คือ รูปธรรมและ
นามธรรม ซึ่งเป็นปรมาตถ์ การปฏิบัติโดยใช้พองหนอ -ยุบหนอ กับการกำหนดรูป -นาม สามารถ
ปรับเข้ากันได้

๑. การเดินจงกรม

อิริยาบถเดินเป็นอาการเคลื่อนไหวทางกายอย่างหนึ่ง สามารถเป็นสื่อให้จิตเกิดความตั้งมั่น
ได้เช่นกัน แนวทางในการปฏิบัติเบื้องต้น คือ ความตั้งใจในการเดินไปแ ละกลับในจังหวะต่าง ๆ
ตามระยะทางที่กำหนดไว้ เรียกว่า เดินจงกรม

วิปัสสนาจารย์บางท่านนำเอาระยะหรือจังหวะมาแบ่งเป็นขั้นตอน โดยกำหนดให้เดิน
เป็นระยะหรือเป็นจังหวะ รวมแล้วมี ๖ ระยะ^{๒๗} เข้าใจว่าคงอนุโลมตามการแบ่งการก้าวครั้งหนึ่ง

^{๒๖} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ, วิปัสสนาทีปนิฎฐิตา, หน้า ๘๘.

^{๒๗} พระมหาพุทธโฆสเถระ รัตนนา, วิสุทธิ ญาณ นิเทศ, แปลโดย ธนิต อยู่โพธิ์, ๒๕๒๕, หน้า ๑๐๑.

ออกเป็น ๖ ส่วนเพื่อสะดวกในการปฏิบัติเป็นขั้น ๆ ดังนี้

จกกรม ๑ ระยะ

ซ้ายอย่างหนอ - ขว้างหนอ

จกกรม ๒ ระยะ

ขกหนอ - เขียบหนอ

จกกรม ๓ ระยะ

ขกหนอ - ย่างหนอ - เขียบหนอ

จกกรม ๔ ระยะ

ขกสั้นหนอ - ขกหนอ - ย่างหนอ - เขียบหนอ

จกกรม ๕ ระยะ

ขกสั้นหนอ - ขกหนอ - ย่างหนอ - ลงหนอ - ถูกหนอ

จกกรม ๖ ระยะ

ขกสั้นหนอ - ขกหนอ - ย่างหนอ - ลงหนอ - ถูกหนอ - กดหนอ

ในการฝึกนั้นให้ฝึกไปที่ละขั้น มิใช่ว่าเดินทุกระยะตั้งแต่ ๑ ถึง ๖ ระยะในคราวเดียวกัน หากแต่เริ่มฝึกจาก ๑ ระยะ ก่อน คือ เดินอย่างช้า ๆ เป็นขั้น ๆ ไปตามวิธีเดินจกกรม จะก้าวเท้าซ้าย หรือเท้าขวาก่อนก็ได้ ตั้งสติกำหนด เนิใจตามไปพร้อมกับก้าวเท้าให้เป็นปัจจุบัน เช่น ขณะยกเท้า ซ้ายก้าวไปจนวางเท้าลงกับพื้น ก็ตั้งสติกำหนดแต่แรกเริ่มยกเท้าช้า ๆ ว่า ซ้าย - ย่าง - หนอ พอเท้า เขียบกับพื้นก็ลงคำว่า หนอพอดี ขณะยกเท้าขวาก้าวไปจนวางเท้าลงกับพื้น ก็ตั้งสติกำหนดว่า ขวา-ย่าง-หนอ ทำให้ทันกันเช่นนี้ทุกครั้งและทุกก้าว มิใช่ก้าวเท้าไปก่อนแล้วจึงกำหนดตาม หรือ กำหนดไว้ก่อนแล้วจึงก้าวเท้า เป็นต้น

การเดินจกกรมและกำหนดรู้ตัวอยู่เสมอดังนี้ เป็นการฝึกหัดปฏิบัติตามหลักสติปัญญา ในหมวดอิริยาบถบรรพพะที่ว่า “คจฺจนฺโต วา คจฺจามิตฺติ ปชานาติ” เมื่อเดินอยู่ก็กำหนดรู้ว่า เดินอยู่^{๒๘} สติ จะต้องตามกำหนดรู้ในทันพอดีกับอิริยาบถ อย่าให้ช้าหรือเร็วเกินไป ขณะที่เดินถ้ามี สิ่งใดมากระทบทวารต่าง ๆ หรือเกิดเวทนาคิดเกิดธรรมใด ๆ ขึ้นมาให้มีสติตามกำหนดรู้ให้ทัน กำหนดครั้งเดียว แล้วจึงกำหนดเดินต่อไป ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจะต้องเริ่มจากเดิน จกกรมทุกครั้ง ๆ ละ ประมาณ ๑๐-๑๕ นาที ก่อนที่จะนั่งสมาธิ

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

๒. การนั่งสมาธิ

เมื่อเดินจงกรมครบกำหนดแล้ว ให้นั่งขัดสมาธิหลับตา เอาสติมาจับอยู่ที่ท้อง เวลาหายใจเข้าท้องพองให้ภาวนาว่า“พองหนอ” ใจที่นึกกับท้องที่พองต้องให้ทันกันพอดี อย่าให้ก่อนหรือหลังกว่ากัน เวลาหายใจออกท้องยุบให้ภาวนาว่า “ยุบหนอ” ใจที่นึกกับท้องที่ยุบต้องให้ทันกันเช่นกัน สิ่งสำคัญคือ ให้สติจับอยู่ที่อาการพอง -ยุบเท่านั้น อย่าไปคลุมที่จมูกและอย่าตะเบ็งท้อง ให้นั่งภาวนาเช่นนี้ประมาณ ๑๐-๑๕ นาที เท่ากับเวลาเดินจงกรม การนั่งกำหนดพอง-ยุบ

ในการสอนกรรมฐานนำมา จากมหาสติปัฏฐานทั้ง ๔ หมวด เช่น หมวดกาย คือ พิจารณาความเคลื่อนไหวร่างกาย เดิน ยืน นั่ง นอน รวมทั้งความเจ็บปวด (เวทนา) ความคิด (จิต) ความว่าง (ธรรม) ซึ่งก็คือ สติปัฏฐาน ๔ นั้นเอง แต่ไม่ได้เรียกอย่างนั้น เรียกว่าแบบพองหนอ -ยุบหนอ ซึ่งคำว่า หนอเป็นคำที่เสริมเข้ามา เพื่อเพิ่มสมาธิให้มากขึ้น แต่ที่สำคัญคือ ให้มีสติกำหนดรู้

เมื่อผู้ปฏิบัติพากเพียรกำหนด พองหนอ - ยุบหนอ - นั่งหนอ - ลูกหนอ หรือซ้าอย่างหนอ - ขว้างหนอ ด้วยใจสงบ มีฉกฉกสมาธิติดต่อกันอยู่ได้นาน ผู้ปฏิบัติจะจำแนกได้ว่า “พอง-ยุบ” นั้น เป็นรูป คือ วาโยโผฏฐิ พรูป และการกำหนดรู้เป็นนาม คือ รู้อาการ พอง -ยุบ เมื่อรวมความรู้อาการ พอง -ยุบ ซึ่งเป็นรูปกับการกำหนด อาการซึ่งเป็นนาม เรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ ทั้งนี้คงเห็นแต่ลักษณะ คือ การตั้งอยู่ของนามและรูปเท่านั้น ไม่เห็นอุปาททขณะ (ขณะเกิดขึ้น) และกங்கขณะ (ขณะดับลง) เป็นญาณขั้นต้น ซึ่งเป็นความรู้โดยการเห็นประจักษ์ด้วยประสบการณ์จากการปฏิบัติของตนเอง หากปฏิบัติต่อไปจนญาณนี้แก่กล้าขึ้น จะรู้ว่าในขณะที่หายใจเข้ามีแต่อาการพองของท้องเท่านั้น ในเวลาหายใจออกก็จะมีแต่อาการยุบของท้องเท่านั้น อาการพองกับใจที่รู้สึกเกิดพร้อมกัน แต่เป็นคนละส่วนกัน ไม่มีสิ่งที่เรียกว่า อัตตา เป็นผู้สั่งหรือบงการให้เป็นอย่างนั้น คงมีแต่รูปซึ่งเป็นอารมณ์ และนามซึ่งเป็นผู้รู้อารมณ์เท่านั้น การรู้แบบนี้เรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ จัดอยู่ใน ทิฎฐิวิสุทธิ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า ความเห็นนามและรูปตามที่เห็นจริง อันครอบงำเสียซึ่ง สัตตสัจจะ (คือสำคัญว่ามีสัตว์มีบุคคล) ได้แล้ว ตั้งอยู่ในอสังขโมหภูมิ (คือภูมิของความไม่หลงมกมาย) ชื่อว่า ทิฎฐิวิสุทธิ และยังมีชื่อเรียกหลายอย่าง เช่น นามรูปวัญญาณ คือ การกำหนดนามรูปก็ได้ เรียกว่า สังขารปริจเฉท คือ การกำหนดสังขารก็ได้^{๒๕}

^{๒๕} พระพุทธโฆสเถระ, วิสุทธิมรรค, หน้า ๕๗๘.

ถ้าผู้ปฏิบัติมีความพอกเพียรต่อไป ด้วยการกำหนดนามและรูปโดยอาการ ๒ ขณะ คือ ขณะเกิดขึ้น (อุปาทานะ) เมื่ออาการพองขึ้นของท้องก็รู้ และขณะตั้งอยู่ (ฐิติขณะ) แห่งอาการพองขึ้นของท้องก็รู้ (แต่ไม่รู้ถึงภังคขณะ คือ อาการที่ท้องยุบลง) การรู้แบบนี้เรียกว่าปัจฉยปริคคญาณ คือ รู้เหตุและปัจจัยของนามและรูป เช่น อาการพองเกิดขึ้นก็กำหนดรู้ว่าพองเกิดขึ้น อาการพองเป็นรูป การกำหนดรู้เป็นนาม อาการพองเป็นเหตุ รู้อาการพองเป็นผล เมื่อจะรู้แขนหรือเหยียดออก การกำหนดใจ จะรู้หรือเหยียดเป็นนามและเป็นเหตุ อาการรู้หรือเหยียด เป็นรูปและเป็นผล การกำหนดรู้เหตุพร้อมทั้งผล หรือรู้ผลพร้อมทั้งเหตุนี้เรียกว่า สปัจฉยปริคคญาณ

ทั้งนามรูปปริจเจตญาณ และปัจฉยปริคคญาณนี้ ยังไม่นับเป็นวิปัสสนาญาณ แต่จะเป็นบาทเบื้องต้นที่จะให้เกิดสัมมสนญาณ อันเป็นเขตของวิปัสสนาญาณโดยแท้จริงต่อไป ผู้ปฏิบัติที่สามารถรู้ว่ารูปนามทั้งสองนั้นเป็นเหตุเป็นผล เป็นปัจฉยซึ่งกันและกัน คือ บางครั้งรูปเป็นเหตุ นามเป็นผล บางครั้งนามเป็นเหตุ รูปเป็นผล หาใช่ตัวตน สัตว์ บุคคลไม่ เช่นนี้ย่อมข้ามพ้นความสงสัยในนามรูปได้ เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ แม้จะยังไม่เห็นไตรลักษณ์ในนามรูป แต่ความเห็นผิดว่ามีตัวตนจะเบาบางลงมาก

เมื่อกล่าวโดยรวมแล้วการปฏิบัติวิปัสสนาแบบ พอง-ยุบ เนื้อหาประยุกต์มาจากมหาสติปัฏฐานสูตร หมวดชาตุมนสิการบรรพ พะ คือ การพิจารณาการเคลื่อนไหวของหน้าท้องขณะหายใจ ซึ่งวิธีการมีลักษณะเด่น คือ พอง-ยุบ ของบริเวณหน้าท้อง

จากการศึกษาผู้วิจัยมีความเห็นว่า การปฏิบัติ ธรรมทุกแบบมีธาตุ ๔ เข้าไปประกอบด้วย เพราะธาตุ ๔ ที่แท้ก็คือ อรรถภาพร่างกายของเรานี้เอง ถ้าไม่มีร่างกายจะปฏิบัติธรรมได้อย่างไร การเข้าใจเรื่องธาตุจึงเป็นอุปการะในการปฏิบัติธรรม ถ้าผู้ปฏิบัติเห็นว่ากายนี้มีแต่ความประสม แห่งธาตุมีสติเห็นกาย ในกาย เมื่อนั้น โอกาสแห่งการเห็นธาตุย่อมปรากฏ ที่เป็นเช่นนี้เพราะมีกายเป็นที่ตั้งของสตินั้นเอง^{๓๓} ผู้ปฏิบัติได้ประโยชน์จากการปฏิบัติ ถ้าหากสังคัมมากไปด้วยบุคคลที่อดมด้วยสติปัญญา ย่อมถ่วงถอนความเห็นผิด อบายมุข สถานเรจรมณ์ก็ ลดลง เพราะคน จะปราศจากหรืออย่างน้อยก็ทำให้ลดลง เบาบางลง ในด้านความโลภ ความโกรธ และความหลง จากนั้นเมื่อคนเรามีความรู้ตามความเป็นจริงของร่างกาย และธรรมชาติแล้ว สังคัมนั้น ๆ ย่อมเกิดความเมตตา กรุณา ซึ่งกันและกัน มีความสามัคคีอยู่ร่วมกันในครอบครัว และสังคัมอย่างมีความสุข

^{๓๓} ดังตฤณ, มหาสติปัฏฐานสูตร, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไพบูลย์ออฟ เซต จำกัด , ๒๕๕๑), หน้า ๖๓.

๔.๔ อานิสงค์ของการเจริญชานนตสมาธิ

การพิจารณาชานนตสมาธิบรรพชา มีอานิสงค์ ๘ อย่างดังต่อไปนี้^{๓๐}

๑. สุขุขลต อวคาหติ อนัตตตักขณะปรากฏทางใจได้
๒. สดฺสขญฺญํ สมุคฺขมาภฺเติ ละความเห็นว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน ชาย หญิง ลงเสียได้
๓. ภยเกรวสโ โหติ ไม่มีความกลัวต่อภัยน้อยใหญ่ ที่เนืองมาจากสัตว์ร้ายต่างๆ มีใจคล้ายพระอรหันต์
๔. อิกฺุฐานิฏฺเฐสุ อุกฺุฆาณฺมิคฺุฆาณฺ น ปาปฺุณาติ ไม่ถึงความฟุ้งซ่านและความอึดอัด ขุ่นหมองใจ ในอารมณ์ที่ปรารถนาและไม่ปรารถนา
๕. อรตฺริตฺติสโ โหติ สามารถละความยินดีในกามคุณอารมณ์เสียได้
๖. มหาปฺลฺโย โหติ เป็นผู้มียุญญา มาก
๗. อมตปฺริโยสาโน โหติ มีพระนิพพานเป็นที่สุด ในภพนี้
๘. สุกฺคิปรายโน โหติ ถ้ายังไม่เข้าสู่พระนิพพานในภพนี้ ก็มีสุคติภูมิในภพหน้า

^{๓๐} พระสังฆมม ชนติกะ ฐัมมาจริยะ , ปรมัตถโชติถก ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี , หน้า ๒๒๓-๒๒๔.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง “การเจริญวิปัสสนาภาวนาหมวดชาตุมนสิการในมหาหัตถิปโทปมสูตร ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาหลักธรรมในมหาหัตถิปโทปมสูตร และเพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนา ภาวนา หมวดชาตุมนสิการ บรรพะ โดยศึกษาค้นคว้า เอกสารจาก พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส และตำราต่าง ๆ เรียบเรียงบรรยาย ตรวจสอบความถูกต้องเนื้อหาจากอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ โดยการสรุปผลของการวิจัย และข้อเสนอแนะมีดังต่อไปนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

มหาหัตถิปโทปมสูตร เป็นพระสูตรหนึ่ง ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มัชฌิมนิคาย มูลปิณณาสก์ เล่มที่ ๑๒ โอปมมวรรค ว่าด้วยเรื่อง พระสารีบุตร ได้แสดงธรรมทั้งหลายรวมลงในอริยสัจ ๔ เนื้อหากล่าวถึงการพิจารณาร่างกายประกอบเพียงธาตุ ๔ ทำให้คลายความยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวตน มีข้อสรุปในแต่ละประเด็นตามวัตถุประสงค์ดังต่อไปนี้

๑. หลักธรรมที่ปรากฏในมหาหัตถิปโทปมสูตร

ก) อริยสัจ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ ความจริงที่ทำให้คนเป็นพระอริยะ คำว่า อริยะ แปลว่า เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ความจริงแท้ไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ ความไม่สบายกายไม่สบายใจ สมุทัย เหตุเกิดทุกข์ คือ ตัณหา ความทะยานอยาก นิโรธ ความดับทุกข์ และมรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์คือ อริยมรรคมีองค์ ๘

ข) อุปาทานขันธ หมายถึง กองอันเป็นอารมณ์แห่งความถือมั่น ได้แก่ ขันธ ๕ โดยปกติขันธ ๕ มีเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา หรือมีตัณหากระทำต่อเวทนาที่เกิดขึ้นนั้น

ตามกระบวนการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ จึงเกิดอุปาทานขึ้น ชั้นที่ลือที่เกิดต่อไปใน
กระบวนการธรรมจึงกลายเป็นชั้นที่มีอุปาทานร่วมด้วย หรือคือกระบวนการของขั้น ๕

ค) มหาภูตรูป หรือเรียกว่า ชาติ คือ รูปที่มีอยู่โดยสภาวะ , รูปที่ใหญ่โตโดยรูปร่าง
และปรากฏชัดโดยลักษณะ เพราะวัตถุสิ่งของทั้งสิ้นประกอบขึ้นจากรูปเหล่านี้ซึ่งมีลักษณะเฉพาะ
ตนเด่นชัด

ในทางธรรมชาติ ๔ เป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่สมมติบัญญัติ ซึ่งใช้สื่อสารกัน
เข้าใจว่าเป็นก้อนอรรถภาพมนุษย์การพิจารณาธาตุทั้ง ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ
ที่ปรากฏในร่างกาย จนกระทั่งเห็นเป็นเพียงกองธาตุ โดยปราศจากความจำว่าเป็นหญิง , ชาย, เรา,
เขา สัตว์บุคคลเสียได้

ง) ปฏิจสมุปปีนธรรม คือ ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น
ร่วมกันหรือธรรมที่เกิดเพราะปัจจัย ส่วนธรรมที่เป็นปัจจัย เรียกว่า ปฏิจสมุปบาท

๒) หลักการเจริญธาตุมนสิการ

ในการพิจารณาธาตุ ๔ แบ่งได้ ๒ ลักษณะ คือ

ก) พิจารณาโดยย่อ เหมาะสำหรับ บุคคลที่มีบารมีแก่กล้า ฟังไปในที่ลับ นึกถึงรูป
กายตนเองเสียก่อน จึงกำหนดธาตุโดยย่ออย่างนี้ว่าภาวะแข็งหรือกระด้างในกายนี้เป็นปฐวีธาตุ
ภาวะที่เอิบอาบซึมซาบอันใดนี้คืออาโปธาตุ ภาวะที่ให้อ่อนหรืออบอุ่นอันใดนี้คือเตโชธาตุ ภาวะที่
ให้เคลื่อนไหวนี้คือวาโยธาตุ แล้วนึก ในใจสอดส่อง โดยความเป็นสักแต่เพียงธาตุ มิใช่สัตว์ มิใช่
บุคคล เห็นเป็นเพียงธาตุดังนี้บ่อย ๆ กระนั้นไม่ถึงขั้นอุปปนาเพราะมีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ แต่
ยกขึ้นสู่วิปัสสนากฎาปฏิบัติจนบรรลุพระนิพพานได้อย่างรวดเร็ว

ข) พิจารณาโดยพิสดาร เหมาะสำหรับ บุคคลที่มีบารมีอ่อน ผู้ปฏิบัติต้องพิจารณา
ปฐวีธาตุ โดยอาการ ๒๐ อย่าง เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง อาโปธาตุ โดยอาการ ๑๒ อย่าง เช่น น้ำดี
เสลด น้ำเหลือง เป็นต้น กำหนดเตโชธาตุ ด้วยอาการ ๔ อย่าง เช่น ความร้อนจากไฟ ความร้อนจาก
การเผาผลาญ เป็นต้น วาโยธาตุ โดยอาการ ๖ อย่าง คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องล่าง ลมใน
ท้อง ลมในลำไส้ ลมหายใจเข้าออก เป็นต้น

๓) การประยุกต์ธาตุมนสิการเจริญวิปัสสนา

ก) การเดินจงกรม เมื่อเดินกำหนดให้ก้าวเท้าไปข้างหน้าซ้ำ ๆ และต้องทันปัจจุบัน โดยให้ตั้งสติกำหนดจดจ่อไม่ให้คำบริกรรม หรือกิริยาไปก่อนเพื่อให้ตรงสภาวะธรรม ในขณะที่เดินอยู่นั้นอาการหรือลักษณะของธาตุทั้ง ๔ เช่น เบาหนัก ลอย เคลื่อนไหว ปรากฏผู้ปฏิบัติพึงกำหนดตามสภาวะธรรมนั้น ๆ

ข) การนั่งสมาธิ กำหนดคู้ที่ลมหายใจเข้าออก หรือ คู้สภาวะที่ท้องพองยุบ พยายามให้สติจับคู้ที่อาการนั้นเพราะลมหายใจเป็นวาโยธาตุ ผู้ปฏิบัติแคว้นนี้พึงกำหนดรู้ อยู่ที่อาการนี้ ถือว่าเป็นธาตุกรรมฐาน

ค) การกำหนดอิริยาบถย่อย หรือเรียกว่า สัมปชัญญะ บรรพะ มีวิธีการปฏิบัติ คือ ขณะก้าวไปข้างหน้า ขณะเหยียดซ้ายและขวา ขณะคู้ เข้าและเหยียดออก ขณะจับสิ่งของต่าง ๆ ขณะบริโภคอาหาร ต้ม เคี้ยว ลิ้ม ขณะถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ ขณะเดิน ยืน นั่ง หลับ (จะหลับ) ตื่น นิ่ง ทำทุกอย่างให้กำหนดรู้อยู่เสมอ

ในขณะที่กำหนดอิริยาบถบางครั้งอาการหนักเบาของธาตุทั้ง ๔ จะเกิดขึ้นผู้ปฏิบัติ ควรประยุกต์นำเอาสภาวะธรรมนั้นมาต่อยอดกำหนดเป็นพิจารณาธาตุได้ เพราะอาการลักษณะของธาตุนั้นสามารถรับรู้ได้ตลอดในขณะที่การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา เพียงแต่ว่าสภาวะธรรมไหนจะปรากฏชัดกว่ากันแค่นั้นเอง การเจริญธาตุมนสิการสามารถพบได้ตลอดในขณะที่ปฏิบัติธรรมและชัดเจนอีกด้วย

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยเรื่องนี้ เป็นการศึกษา หลักธรรมใน มหาหัตถิปโทปมสูตร และการเจริญวิปัสสนาหมวดธาตุมนสิการ ซึ่งเป็นหัวข้อธรรมที่ดีมาก เพราะทำให้มนุษย์เรานั้นคลายความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนได้อย่างดี แต่ยังไม่ดี ศึกษาในผลของการเจริญธาตุมนสิการ ว่าผู้ปฏิบัติมีความรู้สึกอย่างไร และสามารถนำไปใช้ได้ไหมในชีวิตประจำวัน

สำหรับผู้ที่ต้องการศึกษาวิจัยในเรื่องเดียวกันนี้ ผู้วิจัยขอเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ในครั้งต่อไปคือ

๑. ศึกษาวิเคราะห์ เซึ่งปริมาณในผล ของการเจริญวิปัสสนาหมวดธาตุมนสิการ ว่า
ส่งผลกระทำถึงการนำไปใช้ในชีวิตอย่างไร

๒. ศึกษา วิจัยในเรื่องธาตุในร่างกายนี้ ระหว่างพุทธศาสนากับในทัศนะของ
วิทยาศาสตร์

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๔.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๕๑ เล่ม.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

จำลอง ดิษยวณิช. วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์ ฉบับปรับปรุง. พิมพ์ครั้งที่ ๓. เชียงใหม่ : โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๓.

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ธรรมะภาคปฏิบัติ ๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๑.

นันทนา อุตสาหลักษณ์ รวบรวมเรียบเรียง. พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธนชัยการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

ดั่งตฤณ. มหาสติปัฏฐานสูตร. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ไพบูลย์ออฟเซต จำกัด, ๒๕๕๑.

พระกัจจายนะมหาเถระ รัตน. คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตรแปลพร้อมอุทาหรณ์. แปลโดย พระมหาสมปอง มุทิโต. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๗.

พระคันธสาราภิวังศ์. อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถิปณี. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.

_____. ส่องสภาวะธรรม. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๑.

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺต) และคณะ, วิมุตติมรรค. พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระธรรมกิตติวงศ์ ทองดี (สุรเดโช ป.ธ.๘), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์**

ชุด ศัพท์วิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เลี้ยงเชิง, ๒๕๕๐.

พระธรรมธีรราชฆาตมุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๘). **หลักและวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน**.

พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ สหธรรมิก, ๒๕๔๖.

_____. **โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ**, นนทบุรี : สำนักพิมพ์สัมปชัญญะ, ๒๕๔๘.

พระปราโมทย์ ปาโมชฺโช, **ทางสายเอก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร

: โรงพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๒๔.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕.

นนทบุรี : โรงพิมพ์ เอส. อาร์. ฟรินดิง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร

: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระพุทธโฆสเถระ. **วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร).

พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส การพิมพ์, ๒๕๔๘.

_____. **วิสุทธิ ญาณ นิเทศ**. แปลโดย ธนิต อยู่โพธิ์, ๒๕๒๕.

_____. **วิปัสสนานิยม**. แปลโดย ธนิต อยู่โพธิ์. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร

: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ. **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร

: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระมหาสมปอง มุทิโต แปลเรียบเรียง. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร

: ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

พระมหาอุเทน ปัญญาปริปริทัตต์, **วิปัสสนากาวนา**. กรุงเทพมหานคร

: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๖.

พระวีดิ ปสนุ โน (แพริ). **สติปัญญาฐาน**. กรุงเทพมหานคร : กองทุนธรรมบูชา, ๒๕๔๐.

พระสัทธัมมะโชติกะ ฐัมมาจริยะ. **ปฏิจางสมุปาทที่ปณี หลักสูตรมัชฌิมอภิธรรมิกะโท**.

พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ วี. อินเตอร์ ฟรินท์ จำกัด, ๒๕๔๖.

_____. **ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรอุพอกิธรรมิกะตรี**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐.

..... . **ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗ หลักสูตรอุพอกิธรรมิกะโท.** พิมพ์ครั้งที่ ๗.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐.

..... . **ปริเฉทที่ ๘ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานทีปนี.** พิมพ์ครั้งที่ ๕.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ วี. อินเตอร์ พรินท์ จำกัด, ๒๕๔๗.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **มหาสติปัญญาสูตร.** แปลโดย พระคันธसारสารากิวงศ์.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.

..... . **วิปัสสนาธุณี.** แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร

: โรงพิมพ์ หจก.ประยูรสารันไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓

..... . **วิปัสสนานัย เล่ม ๑.** แปลโดย พระคันธसारสารากิวงศ์. นครปฐม

: โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด

..... . **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน.** แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒.** กรุงเทพมหานคร

: บริษัท นามมีบุ๊คส์ จำกัด, พ.ศ.๒๕๔๖

สารัตถสมุจจัย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔ . พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร

: บริษัท โรงพิมพ์กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๗๒

สุเทพ พรหมเลิศ. **พระไตรปิฎกศึกษา.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร

: โรงพิมพ์ หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒

(๒) วิทยานิพนธ์ :

พรรณนาราย รัตนไพบูลย์, การศึกษาวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัญญา ๔

: ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรมนี (โชคก ญาณสิทธิ),

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ราชวิทยาลัย,
๒๕๔๔.

พระครูอนุกุลกัลยาณกิจ (วิชัย วชิราภาโณ), “ศึกษามุญจิกัมมตาญาณ ในการปฏิบัติตามหลัก

สติปัญญา ๔ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์

พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระมหาสุเรศ สุเรโส (แจ่มแจ้ง), “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดรูปแบบในอิริยาปถูปพะ

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต,

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระสิริภพ พลนทีโป (สวนดง), “ศึกษาการเจริญกายนุปีสสนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
เถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

(๓) เอกสารที่ไม่ได้ตีพิมพ์เผยแพร่ :

พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี, ศึกษาวิเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ และหลักการปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน
ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธ
โฆส, (ถ่ายเอกสารเขียนเล่ม)

พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปโน), อภิธัมมัตถวิภาวินี แปล, วัดเบญจมบพิตร, ๒๕๔๘, (ถ่าย
เอกสารเขียนเล่ม)

๘. มหาหตุธิปโทปมสุตต*

[๓๐๐] เอมเม สุตฺ อเภํ สมยํ ภควา สวตฺถิยํ วิหริติ เขตฺวเน อนาถปิณฺฑิกสุส อารามเ. ตฺตฺร โข อายสฺมา สารีปฺตุโต ภิกฺขุ อามนฺเตสิ อาวุโส ภิกฺขโวติ. อาวุโสติ โข เต ภิกฺขุ อายสฺมโต สารีปฺตฺตฺส ปจฺจสฺสโสตฺ. อายสฺมา สารีปฺตุโต เอตทโวจ.

เสยฺยถาปี อาวุโส ยานิ กานิจิ ชงฺกฺลานํ ปาณานํ ปทชาตานิ สพฺพานิ ตานิ หตุธิปเท สโมธานํ กจฺจนฺติ หตุธิปทํ เตสํ อคฺคฺมกฺขาบฺติ ยทิทํ มหนฺตฺตฺเตน เอมเมว โข อาวุโส เยเกจิ กุสลา ชมฺมา สพฺเพ เต จตฺตฺส อริยสจฺเจสฺส สงฺกทํ กจฺจนฺติ. กตฺเมสฺส จตฺตฺส ทฺวเก อริยสจฺเจ ทฺวกฺขสมฺมทเย อริยสจฺเจ ทฺวกฺขนิโรเช อริยสจฺเจ ทฺวกฺขนิโรชคามินิยา ปฺฏิปทาเย อริยสจฺเจ.

[๓๐๑] กตฺมณฺจอาวุธฺ ทฺวกฺขํ อริยสจฺจํ ชาตฺปิ ทฺวกฺขา ชฺรอาปี ทฺวกฺขา มรณฺปิ ทฺวกฺขํ โสภปริเทวทฺวกฺขโทมนสฺสุปายาสาปี ทฺวกฺขา ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทฺวกฺขํ สงฺกิตฺเตน ปณฺจปา- ทานกฺขนฺธา ทฺวกฺขา. กตฺเม จอาวุธฺ ปณฺจปาทานกฺขนฺธา เสยฺยถิทํ ฐูปฺปาทานกฺขนฺโธ เวทฺฐูปา- ทานกฺขนฺโธ สลฺยูปาทานกฺขนฺโธ สงฺขารูปาทานกฺขนฺโธ วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺโธ. กตฺโม จอาวุธฺ ฐูปฺปาทานกฺขนฺโธ จตฺตฺตาริ จ มหาภูตานิ จคฺคฺนํ จ มหาภูตานิ อุปาทายฐูปิ. กตฺเม จอาวุธฺ จตฺตฺตาริ มหาภูตา ปจฺวีชาตฺ ออาโปชาตฺเตโชชาตฺ วาโยชาตฺ.

[๓๐๒] กตฺมา จอาวุธฺ ปจฺวีชาตฺ ปจฺวีชาตฺ สฺยิยา อชฺชตฺตฺติกา สฺยิยา พาหิรา. กตฺมา จอาวุธฺ อชฺชตฺตฺติกา ปจฺวีชาตฺ ยํ อชฺชตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ชฺริคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโง มํถํ นฺหารู อฏฺฐ อฏฺฐมิณฺชํ วกฺกํ หทฺยํ ยกนํ กิโถมกํ ปิหกํ ปปฺผาสํ อนฺตํ อนฺตคฺคฺณํ อุทฺริยํ กรีสํ, ยํ วา ปนฺณมฺมปี กิลฺยจิ อชฺชตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ชฺริคตํ อุปาทินฺนํ. อยํ วุจฺจตฺวารุโส อชฺชตฺตฺติกา ปจฺวีชาตฺ. ยา เจว โข ปนฺ อชฺชตฺตฺติกา ปจฺวีชาตฺ ยา จ พาหิรา ปจฺวี- ชาตฺ ปจฺวีชาตฺเรเวสา. ตํ “เนตฺ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา”ติ เอมเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปลฺยถาย ทฺวกฺขฬํ เอมเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปลฺยถาย ทิสฺวา ปจฺวีชาตฺยา นิพฺพินฺนทติ ปจฺวีชาตฺยา จิตฺตํ วิราเชติ.

โหติ โข โส อาวุโส สมโย ยํ พาหิรา ออาโปชาตฺ ปกฺกฺปฺปติ อนฺตรหิตา ตสฺมี สมเย พาหิรา ปจฺวีชาตฺ โหติ. ตสฺสา หิ นาม อาวุโส พาหิราย ปจฺวีชาตฺยา ตาว มหฺลฺลิกาย อนิจฺจตา ปณฺณายิสฺสติ ขยชฺมมฺตา ปณฺณายิสฺสติ วยชฺมมฺตา ปณฺณายิสฺสติ วิปริณามชฺมมฺตา ปณฺณายิสฺสติ. กิ

* ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐๐/๒๖๒

ปนิมุตฺต มตฺตภูจกตฺต กายตฺต ตมฺหุปาทินฺนตฺต อหนฺติ วา มมนฺติ วา อสฺมิมฺติ วา. อถ ขวตฺต โนเตเวตฺถ โหติ.

ตถเจ อวฺวโส ภิกฺขุ ปเร อกฺโกสนฺติ ปรีภาสฺนฺติ โรเสนฺติ วิหเสนฺติ. โส เอวํ ปชานาติ อฺปฺปนา โข เม อํ โสตสมฺพตฺตสา ทุกฺขา เวทนา ตา จ โข ปฏฺิจฺจ โน อฺปฺปฏฺิจฺจ. กิํ ปฏฺิจฺจ ตสฺสํ ปฏฺิจฺจ. โส ปิ โข “ตสฺส อนิจฺจา”ติ ปตฺตติ เวทนา อนิจฺจาติ ปตฺตติ. “ตถ อนิจฺจา”ติ ปตฺตติ “สงฺขารา อนิจฺจา”ติ ปตฺตติ “วิญฺญาณํ อนิจฺจา”ติ ปตฺตติ. ตสฺส ชาตารมฺมณ-เมว จิตฺตํ ปกฺขนฺนทติ ปสฺสทติ สนฺติภูจติ อวิมุจฺจติ.

ตถเจ อวฺวโส ภิกฺขุ ปเร อนิฏฺฐเจหิ อกนฺเตหิ อมฺนาเปหิ สมฺมาจเรณฺติ ปาณิสมฺพตฺตเสนปี เลทฺตสมฺพตฺตเสนปี ทมฺมตสมฺพตฺตเสนปี สตฺถสมฺพตฺตเสนปี. โส เอวํ ปชานาติ “ตถาญฺโต โข อํ กายิ ยถาญฺตสฺมิมฺ กายิ ปาณิสมฺพตฺตสปี กมนฺติ เลทฺตสมฺพตฺตสปี กมนฺติ ทมฺมตสมฺพตฺตสปี กมนฺติ สตฺถสมฺพตฺตสปี กมนฺติ. วุตฺตํ โข ปเนตฺตํ ภควตา กกฺขุเปเมโอะวาทเ “อฺกฺโขททมฺมทเกน เจปิ ภิกฺขเว กกเจเน โจรา โจรกา อํจกมจกานิ โอะกฺกนฺเตยฺยํ ตตฺตราปิ โย มโน ปทฺฐเสยฺย น เม โส เตเน สาสนฺกโร”ติ. อารทฺธํ โข ปน เม วิริยํ ภวิตฺตติ อสฺสลิณํ อฺปฺปฏฺิจฺจา สติ อฺปฺปมฺมฏฺิจฺจา ปตฺตตฺตโร กายิ อสสารทฺธํ สมหิตํ จิตฺตํ เอกกฺกํ กามํททานิ อิมสฺมิมฺ กายิ ปาณิสมฺพตฺตสปี กมนฺตฺต เลทฺตสมฺพตฺตสปี กมนฺตฺต ทมฺมตสมฺพตฺตสปี กมนฺตฺต สตฺถสมฺพตฺตสปี กมนฺตฺต กรียติ หิทํ พุทฺธานํ สาสนฺน”ติ

ตสฺส เจ อวฺวโส ภิกฺขุโน เอวํ พุทฺธํ อนุตฺตรโต เอวํ ฌมฺมํ อนุตฺตรโต เอวํ สํฆํ อนุตฺตรโต อฺเปกฺขา กุสฺลนฺิสฺสิตา น สณฺจติ. โส เตเน สํวิชฺชติ สํเวคํ อปชฺชติ “อลาภา วต เม น วต เม ลาภา ทูลลทฺธํ วต เม น วต เม สฺลทฺธํ, ยตฺต เม เอวํ พุทฺธํ อนุตฺตร-โต เอวํ ฌมฺมํ อนุตฺตรโต เอวํ สงฺฆํ อนุตฺตรโต อฺเปกฺขา กุสฺลนฺิสฺสิตา น สณฺจติ”ติ. เสยฺยถาปิ อวฺวโส สฺมุสสา สสุรํ ทิสฺวา สํวิชฺชติ สํเวคํ อปชฺชติ เอวเมว โข อวฺวโส ตสฺส เจ ภิกฺขุโน เอวํ พุทฺธํ อนุตฺตรโต เอวํ ฌมฺมํ อนุตฺตรโต เอวํ สงฺฆํ อนุตฺตรโต อฺเปกฺขา กุสฺล-นฺิสฺสิตา น สณฺจติ. โส เตเน สํวิชฺชติ สํเวคํ อปชฺชติ “อลาภา วต เม น วต เม ลาภา ทูลลทฺธํ วต เม น วต เม สฺลทฺธํ, ยตฺต เม เอวํ พุทฺธํ อนุตฺตรโต เอวํ ฌมฺมํ อนุตฺตรโต เอวํ สงฺฆํ อนุตฺตรโต อฺเปกฺขา กุสฺลนฺิสฺสิตา น สณฺจติ”ติ. ตสฺส เจ อวฺวโส ภิกฺขุโน เอวํ พุทฺธํ อนุตฺตรโต เอวํ ฌมฺมํ อนุตฺตรโต เอวํ สงฺฆํ อนุตฺตรโต อฺเปกฺขา กุสฺลนฺิสฺสิตา สณฺจติ, โส เตเน อตฺตมโน โหติ. เอตฺตาวตฺตปิ โข อวฺวโส ภิกฺขุโน พหุคฺคํ โหติ.

[๓๐๓] กตมา จาวุโส อาโปธาคู อาโปธาคู สียา อชฺมตฺติกา สียา พาทิรา. กตมา จาวุโส อชฺมตฺติกา อาโปธาคู ยํ อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ ปีตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺพุโผ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโผ ลิงฺฆาณิกา ลสฺสิกา มุตฺตํ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิณฺจิ อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ ยํ วุจฺจตาวุโส อชฺมตฺติกา อาโปธาคู. ยา เจว โข ปน อชฺมตฺติกา อาโปธาคู ยา จ พาทิรา อาโปธาคู อาโปธาคูเรวสา. ตํ “เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ น เมโส อตฺตา”ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ย ทฺวฺจฺจทฺทํ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ทิสฺวา อาโปธาคูยา นิพฺพินฺนํ อาโปธาคูยา จิตฺตํ วิราเชติ.

โหติ โข โส อาวุโส สมโย ยํ พาทิรา อาโปธาคู ปกฺกปฺปติ สา คามมฺปิ วหฺติ นิคมมฺปิ วหฺติ นกรมฺปิ วหฺติ ชนปทฺมฺปิ วหฺติ ชนปทปทสมฺปิ วหฺติ. โหติ โข โส อาวุโส สมโย ยํ มหาสมฺมทฺเท โยชนสฺติกาณิปี อุทกาณิ โอคฺคจฺจนฺติ ทฺวิโยชนสฺติกาณิปี อุทกาณิ โอคฺคจฺจนฺติ ติโยชนสฺติกาณิปี อุทกาณิ โอคฺคจฺจนฺติ จตุโยชนสฺติกาณิปี อุทกาณิ โอคฺคจฺจนฺติ ปญฺจโยชนสฺติกาณิปี อุทกาณิ โอคฺคจฺจนฺติ ฉโยชนสฺติกาณิปี อุทกาณิ โอคฺคจฺจนฺติ สตฺตโยชนสฺติกาณิปี อุทกาณิ โอคฺคจฺจนฺติ. โหติ โข โส อาวุโส สมโย ยํ มหาสมฺมทฺเท สตฺตคาลมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ ฉคาลมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ ปญฺจคาลมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ จตฺตคาลมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ ติตคาลมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ ทฺวิคาลมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ คาลมตฺตมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ. โหติ โข โส อาวุโส สมโย, ยํ มหาสมฺมทฺเท สตฺตปฺริสฺมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ ฉปฺริสฺมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ ปญฺจปฺริสฺมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ จตฺตปฺริสฺมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ ติปฺริสฺมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ ทฺวิปฺริสฺมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ ปฺริสฺมตฺตมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ. โหติ โข โส อาวุโส สมโย ยํ มหาสมฺมทฺเท อทฺตปฺริสฺมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ กฺกิมตฺตมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ ชนฺนุตฺตมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ, โคปฺปกมตฺตมฺปิ อุทกํ สณฺจจติ. โหติ โข โส อาวุโส สมโย ยํ มหาสมฺมทฺเท อํกุสิปฺพพฺเตมนมตฺตมฺปิ อุทกํ น โหติ. ตสฺสา หิ นาม อาวุโส พาทิราย อาโปธาคูยา ตาว มหฺลลิกาย อนิจฺจตา ปณฺญาธิสฺสตี ขยชมฺมตา ปณฺญาธิสฺสตี ขยชมฺมตา ปณฺญาธิสฺสตี วิปริณามชมฺมตา ปณฺญาธิสฺสตี. กิํ ปนินฺนสฺส มตฺตทฺวฺจฺจกสฺส กายสฺส ตณฺหุปาทินฺนสฺส อหฺนติ วา มมนฺติ วา อสฺมิตฺติ วา อถ ขวสฺส โนเตเวตฺถ โหติ ฯเปฯ ตสฺส เจ อาวุโส กิณฺจุนฺนํ เอวํ พุทฺธํ อณฺุสฺสรโต เอวํ ชมฺมํ อณฺุสฺสรโต เอวํ สงฺฆํ อณฺุสฺสรโต อุเปกฺขา กุสฺลนินฺนสฺสตา สณฺจจติ, โส เตน อตฺตมโน โหติ เอตฺตาวตฺตปิ โข อาวุโส กิณฺจุนฺนํ พหุคตํ โหติ.

[๓๐๔] กตมา จาวุโส เตโชธาคู เตโชธาคู สียา อชฺมตฺติกา สียา พาทิรา. กตมา จาวุโส อชฺมตฺติกา เตโชธาคู ยํ อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโชคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ เยน จ สนฺตปฺปติ เยน จ จีริยติ เยน จ ปรีทฺยหฺติ เยน จ อสิตฺตปีตฺตยาธิตฺตยาธิตฺตํ, สมฺมา ปริณามํ กจฺจนฺติ ยํ วา ปนญ-

ณมฺปิ กิณฺจิ อชฺชตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโชคตฺตํ อุปาทินฺนํ ; อยํ วุจฺจตาธุโส อชฺชตฺติกา เตโชชาตุ.
 ยา เจว โข ปน อชฺชตฺติกา เตโชชาตุ, ยา จ พาหิรา เตโชชาตุ, เตโชชาตุเรเวสา. ตํ “เนตฺ มม,
 เนโสหฺมสุมิ, น เมโส อตฺตา”ติ เอวเมตฺตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ย ทฏฺฐพฺพํ เอวเมตฺตํ ยถาภูตํ
 สมฺมปฺปญฺญา ทิสฺวา เตโชชาตุยา นิพฺพินฺนุทฺติ เตโชชาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ.

โหติ โข โส อาวุโส สมโย ยํ พาหิรา เตโชชาตุ ปกฺกุปฺปติ สา คามมฺปิ ททฺติ
 นิคมมฺปิ ททฺติ นครมฺปิ ททฺติ ชนปทฺมปิ ททฺติ ชนปทฺปเทสมฺปิ ททฺติ. สา หริตฺนุตฺตํ วา
 ปนฺนตฺตํ วา เสถนตฺตํ วา อุทกนตฺตํ วา รมณียํ วา ภูมิกากํ อากมฺม อนาหารา นิพฺพายติ. โหติ โข
 โส อาวุโส สมโย ยํ กุกฺกฏฺปตฺเตนปิ นุหารุทฺทฺทเลนปิ อคฺคิ คเวสนฺติ. ตสฺสา หิ นาม อาวุโส
 พาหิราย เตโชชาตุยา ตาว มหฺลลิกาย อนิจฺจตา ปญฺญาธิสฺสติ ขยชฺมมฺตา ปญฺญาธิสฺสติ วยชฺมมฺตา
 ปญฺญาธิสฺสติ วิปริณามชฺมมฺตา ปญฺญาธิสฺสติ. กิ ปนฺนิมฺสฺส มตฺตฏฺฐกสฺส กายสฺส ตณฺหุปาทินฺนสฺส
 อหฺนฺติ วา มมฺนฺติ วา อสฺมีติ วา. อถ ขวสฺส โนเตเวตฺถ โหติ ฯ เป ฯ ตสฺส เจ อาวุโส ภิกฺขุโน
 เอวํ พุทฺธํ อนุสฺสรโต เอวํ ชมฺมํ อนุสฺสรโต เอวํ สํฆํ อนุสฺสรโต อุเปกฺขา กุสฺลนฺิสฺสิตา สณฺฺจาติ,
 โส เตน อตฺตมโน โหติ. เอตฺตาวตฺตาปิ โข โส อาวุโส ภิกฺขุโน พหุทฺตํ โหติ.

[๓๐๕] กตฺมา จาธุโส วาโยชาตุ วาโยชาตุ สฺยิยา อชฺชตฺติกา สฺยิยา พาหิรา. กตฺมา
 จาธุโส อชฺชตฺติกา วาโยชาตุ ยํ อชฺชตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตฺตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ อุทฺทงฺกมา
 วตา อโรคฺมา วตา กุจฺฉิสฺยา วตา โภจฺจาสฺยา วตา องฺกมฺงฺกานฺุสฺสริโน วตา อสฺสาโส ปสฺ.
 สาโส อิติ ยํ วา ปนฺณณมฺปิ กิณฺจิ อชฺชตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตฺตํ อุปาทินฺนํ อยํ วุจฺจตาธุโส
 อชฺชตฺติกา วาโยชาตุ. ยา เจว โข ปน อชฺชตฺติกา วาโยชาตุ ยา จ พาหิรา วาโยชาตุ วาโยชาตุเร-
 เวสา. ตํ “เนตฺ มม, เนโสหฺมสุมิ, น เมโส อตฺตา”ติ เอวเมตฺตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ย ทฏฺฐพฺพํ
 เอวเมตฺตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ทิสฺวา วาโยชาตุยา นิพฺพินฺนุทฺติ วาโยชาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ.

โหติ โข โส อาวุโส สมโย, ยํ พาหิรา วาโยชาตุ ปกฺกุปฺปติ สา คามมฺปิ วทฺติ นิคมมฺปิ
 วทฺติ, นครมฺปิ วทฺติ ชนปทฺมปิ วทฺติ ชนปทฺปเทสมฺปิ วทฺติ. โหติ โข โส อาวุโส สมโย ยํ
 คิมฺหานํ ปจฺฉิเม มาเส ตาลวณฺฺณนฺปิ วิฐุเปเนนฺปิ วตฺตํ ปริเยสนฺติ. โอสฺสวเนนฺปิ ตินฺนานิ น อธิชฺนฺติ.
 ตสฺสา หิ นาม อาวุโส พาหิราย วาโยชาตุยา ตาว มหฺลลิกาย อนิจฺจตา ปญฺญาธิสฺสติ, ขยชฺมมฺตา
 ปญฺญาธิสฺสติ วยชฺมมฺตา ปญฺญาธิสฺสติ วิปริณามชฺมมฺตา ปญฺญาธิสฺสติ. กิ ปนฺนิมฺสฺส มตฺตฏฺฐกสฺส
 กายสฺส ตณฺหุปาทินฺนสฺส อหฺนฺติ วา มมฺนฺติ วา อสฺมีติ วา อถ ขวสฺส โนเตเวตฺถ โหติ.

ตลฺยเจ อวฺวโส ภิกฺขุ ปเร อุกโกสนฺติ ปรีภาสนฺติ โรเสนฺติ วิเหเสนฺติ. โส เอวํ ปชานา
ติ : อุปฺปนฺนา โข เม อํ โสตสมฺผลฺสชา ทุกฺขา เวทนา สา จ โข ปฏฺิจจ โน อุปฺปฏฺิจจ ก็
ปฏฺิจจ ผลฺสํ ปฏฺิจจ. โสปี โข ผลฺโส อนิจฺจโจิติ ปสฺสตี เวทนา อนิจฺจาติ ปสฺสตี สลฺยา อนิจฺจา
ติ ปสฺสตี สงฺขารา อนิจฺจาติ ปสฺสตี วิญฺญาณํ อนิจฺจนฺติ ปสฺสตี. ตสฺส ธาตารมฺมณเมว จิตฺตํ
ปกฺขนฺทติ ปสฺสตี สนฺติฏฺจติ อธิมฺจฺจติ.

ตลฺยเจ อวฺวโส ภิกฺขุ ปเร อนิฏฺเจหิ อกนฺเตหิ อมฺนาเปหิ สมฺทาจรฺนฺติ ปาณิสฺมผลฺสเสนปี
เลทฺทสมฺผลฺสเสนปี ทณฺทสมฺผลฺสเสนปี สตฺถสมฺผลฺสเสนปี. โส เอวํ ปชานาติ “ตถาภูโต โข อํ กา
โย ยถาภูตสฺมี กายเ ปาณิสฺมผลฺสสาปี กมฺนฺติ เลทฺทสมฺผลฺสสาปี กมฺนฺติ ทณฺทสมฺผลฺสสาปี กมฺนฺติ
สตฺถสมฺผลฺสสาปี กมฺนฺติ. วุคฺคํ โข ปเนตํ ภควตา กกฺจูปโมวาทเ ‘อุภโตทณฺทเกน เจปปี ภิกฺขเว
กกเจเน โจรา โอจรกา อํกมจฺกานี โอภกนฺเตยฺยํ ตฺตฺราปี โข มโน ปโทเสยฺย น เม โส เตน
สาสนกโร’ติ. อารทฺธํ โข ปน เม วิริยํ ภวิสฺสตี อสฺลฺลีนํ, อุปฺภูจिता สติ อุปฺปมฺมฏฺจา ปสฺสทฺโร
กาโย อสฺสารทฺโร สฺมาหิตํ จิตฺตํ เอกกํ. กามํทานิ อิมสฺมี กายเ ปาณิสฺมผลฺสสาปี กมฺนฺตุ เลทฺท-
ทสมฺผลฺสสาปี กมฺนฺตุ ทณฺทสมฺผลฺสสาปี กมฺนฺตุ สตฺถสมฺผลฺสสาปี กมฺนฺตุ กรียตี หิทํ พุทฺธานํ
สาสนนฺ”ติ.

ตสฺส เจ อวฺวโส ภิกฺขุโน เอวํ พุทฺธํ อนุสฺสโรโต เอวํ ฃมมํ อนุสฺสโรโต เอวํ สํฆํ
อนุสฺสโรโต อุปฺเปกฺขา กุสลนิสฺสิตา น สณฺจาติ. โส เตน สํวิชฺชตี สํเวคํ อาปชฺชตี “อลาภา วต เม
น วต เม ลาภา ทลฺลทฺธํ วต เม น วต เม สุลทฺธํ ยสฺส เม เอวํ พุทฺธํ อนุสฺสโรโต เอวํ ฃมมํ
อนุสฺสโรโต เอวํ สงฺฆํ อนุสฺสโรโต อุปฺเปกฺขา กุสลนิสฺสิตา น สณฺจาติ”ติ. เสยฺยถาปี อวฺวโส สฺมุณฺสา
สฺสรํ ทิสฺวา สํวิชฺชตี สํเวคํ อาปชฺชตี เอวเมว โข อวฺวโส ตสฺส เจ ภิกฺขุโน เอวํ พุทฺธํ
อนุสฺสโรโต เอวํ ฃมมํ อนุสฺสโรโต เอวํ สํฆํ อนุสฺสโรโต อุปฺเปกฺขา กุสลนิสฺสิตา น สณฺจาติ.
โส เตน สํวิชฺชตี สํเวคํ อาปชฺชตี “อลาภา วต เม, น วต เม ลาภา ทลฺลทฺธํ วต เม, น วต เม
สุลทฺธํ ยสฺส เม เอวํ พุทฺธํ อนุสฺสโรโต เอวํ ฃมมํ อนุสฺสโรโต เอวํ สํฆํ อนุสฺสโรโต อุปฺเปกฺขา
กุสลนิสฺสิตา น สณฺจาติ”ติ. ตสฺส เจ อวฺวโส ภิกฺขุโน เอวํ พุทฺธํ อนุสฺสโรโต เอวํ ฃมมํ อนุสฺ
สโรโต เอวํ สํฆํ อนุสฺสโรโต อุปฺเปกฺขา กุสลนิสฺสิตา สณฺจาติ. โส เตน อคฺตมโน โหติ. เอตฺ
ตาวตาปี โข อวฺวโส ภิกฺขุโน พหุคฺคํ โหติ.

[๓๐๖] เสยฺยถาปี อวฺวโส กฏฺจลฺย ปฏฺิจจ วลฺลิลฺย ปฏฺิจจ คิณฺลฺย ปฏฺิจจ มคฺคิกลฺย
ปฏฺิจจ อากาโส ปรีวาริโต อการนฺเตวว สงฺขยํ กจฺจติ เอวเมว โข อวฺวโส อฏฺิจลฺย ปฏฺิจจ
นฺหารลฺย ปฏฺิจจ มํสลฺย ปฏฺิจจ จมฺมลฺย ปฏฺิจจ อากาโส ปรีวาริโต รูปนฺเตวว สงฺขยํ กจฺจติ.

อหฺมตฺติกถเจ อาวุโส จกฺขุ อปรินฺนํ โหติ พหิรา จ รูปา น อาปาถํ อากฺขณฺติ โน จ ตชฺโซ
 สมฺนนาหาโร โหติ เนว ตาว ตชฺชสฺส วิญฺญาณภากสฺส ปาตุภาโว โหติ. อหฺมตฺติกถเจ อาวุโส
 จกฺขุ อปรินฺนํ โหติ พหิรา จ รูปา อาปาถํ อากฺขณฺติ โน จ ตชฺโซ สมฺนนาหาโร โหติ
 เนว ตาว ตชฺชสฺส วิญฺญาณภากสฺส ปาตุภาโว โหติ. ยโต จ โข อาวุโส อหฺมตฺติกถเจว จกฺขุ
 อปรินฺนํ โหติ พหิรา จ รูปา อาปาถํ อากฺขณฺติ, ตชฺโซ จ สมฺนนาหาโร โหติ. เอวํ ตชฺชสฺส
 วิญฺญาณภากสฺส ปาตุภาโว โหติ. ยํ ตถากฺขณฺตสฺส รูปํ, ตํ รูปุปาทานกฺขนฺธํ สงฺกหํ กฺขณฺติ. ยา ตถา
 กฺขณฺตสฺส เวทนา สา เวทฺนุปาทานกฺขนฺธํ สงฺกหํ กฺขณฺติ. ยา ตถากฺขณฺตสฺส สลฺยฺวา สา สลฺย
 ปาทานกฺขนฺธํ สงฺกหํ กฺขณฺติ. ye ตถากฺขณฺตสฺส สงฺขารํ เต สงฺขารุปาทานกฺขนฺธํ สงฺกหํ กฺขณฺติ.
 ยํ ตถากฺขณฺตสฺส วิญฺญาณํ ตํ วิญฺญาณุปาทานกฺขนฺธํ สงฺกหํ กฺขณฺติ. โส เอวํ ปชานาติ “เอวํ กิร
 อิมสํ ปญฺจนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ สงฺกโห สนฺนิปาโต สมวาโย โหติ. วุตฺตํ โข ปเนตํ ภควตา
 ‘โย ปฏิจฺจสมฺมุปาหํ ปสฺสตี โส ฌมฺมํ ปสฺสตี โย ฌมฺมํ ปสฺสตี โส ปฏิจฺจสมฺมุปาหํ ปสฺสตี’ติ.
 ปฏิจฺจสมฺมุปฺปนา โข ปนิเม, ยทิทํ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา. โย อิมสฺส ปญฺจสฺส อุปาทานกฺขนฺธสฺส
 ญฺโท อาลโย อนฺนโย อหฺมตฺติกถเจว โส ทุกฺขสมฺมตโย. โย อิมสฺส ปญฺจสฺส อุปาทานกฺขนฺธสฺส
 ญฺทรากวินโย ญฺทรากปฺปหานํ โส ทุกฺขนิโรธ”ติ. เอตฺตาวตปิ โข อาวุโส ภิกฺขุโน พหุคํ
 โหติ.

อหฺมตฺติกถเจ อาวุโส โสคํ อปรินฺนํ โหติ ฯ เป ฯ ฆานํ อปรินฺนํ โหติ. ชิวฺหา
 อปรินฺนํ โหติ. กาโย อปรินฺนํ โหติ. อหฺมตฺติกถเจ อาวุโส มโน อปรินฺนํ โหติ. พหิรา
 จ ฌมฺมา น อาปาถํ อากฺขณฺติ โน จ ตชฺโซ สมฺนนาหาโร โหติ. เนว ตาว ตชฺชสฺส วิญฺญาณ-
 ภากสฺส ปาตุภาโว โหติ. อหฺมตฺติกถเจ อาวุโส มโน อปรินฺนํ โหติ, พหิรา จ ฌมฺมา
 อาปาถํ อากฺขณฺติ โน จ ตชฺโซ สมฺนนาหาโร โหติ. เนว ตาว ตชฺชสฺส วิญฺญาณภากสฺส ปาตุภา-
 โว โหติ. ยโต จ โข อาวุโส อหฺมตฺติกถเจว มโน อปรินฺนํ โหติ. พหิรา จ ฌมฺมา อาปาถํ
 อากฺขณฺติ ตชฺโซ จ สมฺนนาหาโร โหติ. เอวํ ตชฺชสฺส วิญฺญาณภากสฺส ปาตุภาโว โหติ. ยํ
 ตถากฺขณฺตสฺส รูปํ ตํ รูปุปาทานกฺขนฺธํ สงฺกหํ กฺขณฺติ. ยา ตถากฺขณฺตสฺส เวทนา สา เวทฺนุปาทานกฺขนฺธ
 สงฺกหํ กฺขณฺติ. ยา ตถากฺขณฺตสฺส สลฺยฺวา สา สลฺยฺวุปาทานกฺขนฺธํ สงฺกหํ กฺขณฺติ. ye ตถากฺขณฺตสฺส
 สงฺขารํ เต สงฺขารุปาทานกฺขนฺธํ สงฺกหํ กฺขณฺติ. ยํ ตถากฺขณฺตสฺส วิญฺญาณํ ตํ วิญฺญาณุปา-
 ทานกฺขนฺธํ สงฺกหํ กฺขณฺติ. โส เอวํ ปชานาติ “เอวํ กิร อิมสํ ปญฺจนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ
 สงฺกโห สนฺนิปาโต สมวาโย โหติ. วุตฺตํ โข ปเนตํ ภควตา ‘โย ปฏิจฺจสมฺมุปาหํ ปสฺสตี, โส
 ฌมฺมํ ปสฺสตี โย ฌมฺมํ ปสฺสตี. โส ปฏิจฺจสมฺมุปาหํ ปสฺสตี’ติ. ปฏิจฺจสมฺมุปฺปนา โข ปนิเม ยทิทํ
 ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา โย อิมสฺส ปญฺจสฺส อุปาทานกฺขนฺธสฺส ญฺโท อาลโย อนฺนโย อหฺมตฺติกถเจว โส

๘. มหาหัตถิปโทปมสูตร^๒

ว่าด้วยอุปมาด้วยรอยเท้าช้าง สูตรใหญ่

เปรียบเทียบอริยสังข์กับรอยเท้าช้าง

[๓๐๐] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้นแล ท่านพระสารีบุตรได้เรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นรับคำแล้ว ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวเรื่องนี้ว่า

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายผู้เที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่า ‘เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะรอยเท้าช้างเป็นรอยเท้าขนาดใหญ่’ แม้ฉันใด กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉันนั้นเหมือนกัน นับเข้าในอริยสังข์ ๔

อริยสังข์ ๔ อะไรบ้าง คือ

๑. ทุกขอริยสังข์	๒. ทุกขสมุททยอริยสังข์
๓. ทุกขนิโรธอริยสังข์	๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์

[๓๐๑] ทุกขอริยสังข์ เป็นอย่างไร

คือ ชาติเป็นทุกข์ ฆราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานจันท์ ๕ ประการ เป็นทุกข์

อุปาทานจันท์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. รูปอุปาทานจันท์	๒. เวทนอุปาทานจันท์
๓. สัตถุอุปาทานจันท์	๔. สังขารอุปาทานจันท์
๕. วิญญาณอุปาทานจันท์	

รูปอุปาทานจันท์ อะไรบ้าง คือ

มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔

^๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๕

มหาสูตร ๔ อะไรบ้าง คือ

๑. ปฐวีธาตุ	๒. อาโปธาตุ
๓. เตโชธาตุ	๔. วาโยธาตุ

ปฐวีธาตุ

[๓๐๒] ปฐวีธาตุ เป็นอย่างไร

คือ ปฐวีธาตุภายในก็มี ปฐวีธาตุภายนอกก็มี

ปฐวีธาตุภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาตินนกรูป ภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแข็งแน่น เป็นของหยาบได้แก่
ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ใจ หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม
ปอด ไส้ใหญ่ ไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า หรืออุปาตินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของ
เฉพาะตน เป็นของแข็งแน่น เป็นของหยาบ นี้เรียกว่า “ปฐวีธาตุภายใน”

ปฐวีธาตุภายใน และปฐวีธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นปฐวีธาตุนั่นเอง บัณฑิตควรเห็น
ปฐวีธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มัน
ไม่ใช่อัตตาของเรา’ บัณฑิตครั้งเห็นปฐวีธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว
ย่อมเบื่อหน่ายในปฐวีธาตุ และทำจิตให้คลายกำหนดจากปฐวีธาตุ

เวลาที่อาโปธาตุภายนอก กกำรียบย่อมจะมีได้ ในเวลานั้น ปฐวีธาตุภายนอกจะ
อันตรธานไป ปฐวีธาตุภายนอกซึ่งใหญ่ถึงเพียงนั้นยังปรากฏเป็นของไม่เที่ยง มีความสิ้นไปเป็น
ธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา โฉนกายซึ่งตั้งอยู่ชั่วเวลา
เล็กน้อยนี้ที่ถูกค้นหาเข้าไปยึดถือว่า ‘เรา’ ว่า ‘ของเรา’ ว่า ‘เรามีอยู่’ จักไม่ปรากฏเป็นของไม่เที่ยง
มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา และมีความแปรผันไปเป็นธรรมดาเล่า
เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุนั้นก็ไม่มีความยึดถือในปฐวีธาตุภายในนี้

หากชนเหล่าอื่นจะดำ บริภาษ เกรี้ยวกราด เบียดเบียนภิกษุนั้น ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า
‘ทุกขเวทนาอันเกิดจากโสทสัมผัสนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่ทุกขเวทนานั้นอาศัยเหตุจึงเกิดขึ้นได้ ไม่
อาศัยเหตุก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ ทุกขเวทนานี้อาศัยอะไรจึงเกิดขึ้นได้ ทุกขเวทนาอาศัยผัสสะจึงเกิดขึ้น
ได้’ ภิกษุนั้นย่อมเห็นว่า ‘ผัสสะไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง

วิญญาณไม่เที่ยง’ จิตของภิกษุณั้่นย่อมดิ่งไป ย่อมผ่องใส ดำรงมั่นและนุ่มไปในอารมณ์คือชาตุนั้นแล

หากชนเหล่าอื่นจะพยายามทำร้ายภิกษุณั้่นด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร ไม่น่าพอใจ คือ ด้วยการทำร้ายด้วยฝ่ามือข้าง การทำร้ายด้วยก้อนดินข้าง การทำร้ายด้วยท่อนไม้ข้าง การทำร้ายด้วยศัสตราข้าง ภิกษุณั้่นรู้ซัดอย่างนี้ว่า ‘กายนี้เป็นที่รองรับการทำร้ายด้วยฝ่ามือข้าง การทำร้ายด้วยก้อนดินข้าง การทำร้ายด้วยท่อนไม้ข้าง การทำร้ายด้วยศัสตราข้าง’ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในพระโอวาทที่อุปมาด้วยเลื่อย ว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย หากพวกโจรผู้ประพฤติดำทรมจะพึงใช้เลื่อยที่มีที่จับ ๒ ข้าง เลื่อยอวัยวะน้อยใหญ่ ผู้มีใจคิดร้ายแม้ในพวกโจรนั้นก็ไม่ใช่ชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของเรา เพราะเหตุที่อดกลั้นไม่ได้’ อนึ่ง ความเพียรที่เราเริ่มทำแล้วจักไม่ย่อหย่อน สติที่เราตั้งไว้แล้วจักไม่หลงลืม กายที่เราทำให้สงบแล้วจักไม่กระวนกระวาย จิตที่เราทำให้ตั้งมั่นแล้วจักมีอารมณ์แน่วแน่ คราวนี้ต่อไปให้มีการทำร้ายด้วยฝ่ามือ การทำร้ายด้วยก้อนดิน การทำร้ายด้วยท่อนไม้ หรือการทำร้ายด้วยศัสตราที่กายนี้ก็ตาม เราก็จะทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนี้ให้จงได้

เมื่อภิกษุณั้่นระลึกถึงพระพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรม และระลึกถึงพระสงฆ์อยู่อย่างนี้ ถ้าอุเบกขาอันอาศัยกุศลธรรมยังดำรงอยู่ไม่ได้ ภิกษุณั้่นย่อมสลัดหดหู่ใจ เพราะเหตุนี้ว่า ‘ไม่เป็นลาภของเราหนอ ลาภไม่มีแก่เราหนอ เราได้ไม่ดีแล้วหนอ การได้ด้วยดีไม่มีแก่เราหนอ ที่เราระลึกถึงพระพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรม และระลึกถึงพระสงฆ์อยู่อย่างนี้ อุเบกขาอันอาศัยกุศลธรรมยังดำรงอยู่ไม่ได้’ หลึงสะใภ้เห็นพ่อผิวแล้วย่อมสลัดหดหู่ใจ แม้ฉันใด ภิกษุณั้่นก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรม และระลึกถึงพระสงฆ์อยู่อย่างนี้ ถ้าอุเบกขาอันอาศัยกุศลธรรมยังดำรงอยู่ไม่ได้ ย่อมสลัดหดหู่ใจเพราะเหตุนี้ว่า ‘ไม่เป็นลาภของเราหนอ ลาภไม่มีแก่เราหนอ เราได้ไม่ดีแล้วหนอ การได้ด้วยดีไม่มีแก่เราหนอ ที่เราระลึกถึงพระพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรม และระลึกถึงพระสงฆ์อยู่อย่างนี้ อุเบกขาอันอาศัยกุศลธรรมยังดำรงอยู่ไม่ได้’

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อภิกษุณั้่นระลึกถึงพระพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรม และระลึกถึงพระสงฆ์อยู่อย่างนี้ ถ้าอุเบกขาอันอาศัยกุศลธรรมดำรงอยู่ได้ด้วยดี ภิกษุณั้่นย่อมพอใจเพราะเหตุนี้ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ภิกษุได้ชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นอย่างมากแล้ว

อาโปธาตุ

[๓๐๓] อาโปธาตุ เป็นอย่างไร

คือ อาโปธาตุภายในก็มี อาโปธาตุภายนอกก็มี

อาโปธาตุภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาทินนกรุปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ ได้แก่ ดิ เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร หรืออุปาทินนกรุปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตนเป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายใน

อาโปธาตุภายในและอาโปธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นอาโปธาตุนั่นเอง บัณฑิตพึงเห็น อาโปธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’ ครั้นเห็นอาโปธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วย ปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อม เบื่อหน่ายในอาโปธาตุ และทำจิตให้คลายกำหนดจากอาโปธาตุ

เวลาที่อาโปธาตุภายนอกกำเริบย่อมจะมีได้ อาโปธาตุภายนอกนั้นย่อมพัดพา บ้านไป บ้าง นิคมไปบ้าง เมืองไปบ้าง ชนบทไปบ้าง บางส่วนของชนบทไปบ้าง

เวลาที่น้ำในมหาสมุทรลึกลงไป ๑๐๐ โยชน์บ้าง ๒๐๐ โยชน์บ้าง ๓๐๐ โยชน์บ้าง ๔๐๐ โยชน์บ้าง ๕๐๐ โยชน์บ้าง ๖๐๐ โยชน์บ้าง ๗๐๐ โยชน์บ้างย่อมจะมีได้

เวลาที่น้ำในมหาสมุทรขังอยู่ ๗ ชั่วโมงบ้าง ๖ ชั่วโมงบ้าง ๕ ชั่วโมงบ้าง ๔ ชั่วโมงบ้าง ๓ ชั่วโมงบ้าง ๒ ชั่วโมงบ้าง ๑ ชั่วโมงบ้าง ย่อมจะมีได้

เวลาที่น้ำในมหาสมุทรขังอยู่ ๗ ชั่วโมงบ้าง ๖ ชั่วโมงบ้าง ๕ ชั่วโมงบ้าง ๔ ชั่วโมงบ้าง ๓ ชั่วโมงบ้าง ๒ ชั่วโมงบ้าง ๑ ชั่วโมงบ้าง ย่อมจะมีได้

เวลาที่น้ำในมหาสมุทรขังอยู่ถึงชั่วโมงบ้าง ประมาณเพียงสะเอวบ้าง ประมาณเพียงเข่า บ้าง ประมาณเพียงข้อเท้าบ้าง ย่อมจะมีได้

เวลาที่น้ำในมหาสมุทรไม่มีพอกเปียกข้อนิ้วมือ ก็ย่อมจะมีได้

อาโปธาตุภายนอกซึ่งมีมากถึงเพียงนั้น ยังปรากฏเป็นของไม่เที่ยง มีความสิ้นไปเป็น ธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา โลกนาศซึ่งตั้งอยู่ชั่วเวลา

เล็กน้อยที่ถูกค้นหาเข้าไปยึดถือว่า ‘เรา’ ว่า ‘ของเรา’ ว่า ‘เรามีอยู่’ จักไม่ปรากฏเป็นของไม่เที่ยง มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา และมีความแปรผันไปเป็นธรรมดาแล้ว
 เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุนั้นก็ไม่มี ความยึดถือในอาโภชธาตุภายนอกนี้ ฯลฯ เมื่อภิกษุนั้นระลึกถึง พระพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรม และระลึกถึงพระสงฆ์อยู่อย่างนี้ อุเบกขาอันอาศัยกุศลธรรมดำรง อยู่ได้ด้วยดี ภิกษุนั้นย่อมพอใจเพราะเหตุนี้ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ภิกษุได้ชื่อว่าทำตามคำสั่งสอน ของพระพุทธเจ้าเป็นอย่างมากแล้ว

เตโชธาตุ

[๓๐๔] เตโชธาตุ เป็นอย่างไร

คือ เตโชธาตุภายในก็มี เตโชธาตุภายนอกก็มี
 เตโชธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาทินนกรูภายใน ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเราร้อน มีความเราร้อน ได้แก่ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้ทรุดโทรม ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้เราร้อน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องย่อยลีงที่กินแล้ว ดื่มแล้ว เคี้ยวแล้ว และลิ้มรสแล้ว หรืออุปาทินนกรูภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเราร้อน มีความเราร้อน นี้เรียกว่า เตโชธาตุภายใน

เตโชธาตุภายใน และเตโชธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นเตโชธาตุนั่นเอง บัณฑิตพึงเห็น เตโชธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา’ บัณฑิตครั้งเห็นเตโชธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในเตโชธาตุ และทำจิตให้คลายกำหนดจากเตโชธาตุ

เวลาที่เตโชธาตุภายนอกกำเริบย่อมจะมีได้ เตโชธาตุภายนอกนั้นย่อมไหม้บ้านข้าง นิคมข้าง นครข้าง ชนบทข้าง บางส่วนของชนบทข้าง เตโชธาตุ ภายนอกนั้น(ลาม)มาถึง หญ้าสด หนทาง ภูเขา น้ำ หรือภูมิภาคที่น่ารื่นรมย์แล้ว เมื่อไม่มีเชื้อ ย่อมดับไปเอง เวลาที่ชนทั้งหลายแสวงหาไฟด้วยชนไก่บ้าง ด้วยการขูดหนังข้าง ย่อมจะมีได้

เตโชธาตุภายนอกซึ่งใหญ่ถึงเพียงนั้นยังปรากฏเป็นของไม่เที่ยง มีความสิ้นไปเป็น ธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา โลกนกายซึ่งตั้งอยู่ชั่วเวลา เล็กน้อยที่ถูกค้นหาเข้าไปยึดถือว่า ‘เรา’ ว่า ‘ของเรา’ ว่า ‘เรามีอยู่’ จักไม่ปรากฏ เป็นของไม่ เที่ยง มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดาแล้ว

เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุนั้นก็ไม่มี ความยึดถือในเตโชธาตุภายนอกนี้ ฯลฯ เมื่อภิกษุ นั้นระลึกถึง พระพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรม และระลึกถึงพระสงฆ์อยู่อย่างนี้ ถ้าอุเบกขาอันอาศัยกุศล ธรรมดำรงอยู่ได้ด้วยดี ภิกษุ นั้นย่อมพอใจเพราะเหตุ นั้น ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ภิกษุ ได้ชื่อว่าทำ ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเป็นอย่างมากแล้ว

วาโยธาตุ

[๓๐๕] วาโยธาตุ เป็นอย่างไร

คือ วาโยธาตุภายในก็มี วาโยธาตุภายนอกก็มี

วาโยธาตุภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาทินนกรูปภายใน ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไ สี่ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะ น้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา นี้เรียกว่า วาโยธาตุภายใน

วาโยธาตุภายในและวาโยธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นวาโยธาตุนั่นเอง บัณฑิตพึงเห็นวาโย ธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่ อัตตาของเรา’ บัณฑิตครั้งเห็นวาโยธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อม เมื่อนำยในวาโยธาตุ และทำจิตให้คลายกำหนดจากวาโยธาตุ

เวลาที่วาโยธาตุภายนอกกำเริบย่อมจะมีได้ วาโยธาตุภายนอกนั้นย่อมพัดพาบ้านไปบ้าง นิคมไปบ้าง นครไปบ้าง ชนบทไปบ้าง บางส่วนของชนบทไปบ้าง

เวลาที่ชนทั้งหลายแสวงหาลมด้วยพัดใบตาลบ้าง ด้วยพัดสำหรับพัดไฟบ้างในเดือน สุดท้ายแห่งฤดูร้อน แม้นในที่ชายคา หล้าทั้งหลายก็ไม่ไหว ย่อมจะมีได้วาโยธาตุภายใน ออกซึ่งใหญ่ ถึงเพียงนั้นยังปรากฏเป็นของไม่เที่ยง มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มี ความแปรผันไปเป็นธรรมดา ไฉนกายซึ่งตั้งอยู่ชั่วเวลาเล็กน้อยนี้ที่ถูกค้นหาเข้าไปยึดถือว่า ‘เรา’ ว่า ‘ของเรา’ ว่า ‘เรามีอยู่’ จักไม่ปรากฏเป็นของไม่เที่ยง มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อม ไปเป็นธรรมดา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดาแล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุ นั้นก็ไม่มี ความยึดถือใน วาโยธาตุภายนอกนี้

หากชนเหล่าอื่นจะดำ บริภาษ เกี่ยวกรวด เบียดเบียนภิกษุ นั้น ภิกษุ นั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ทุกขเวทนานันเกิด จากโสตสัมผัสนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่ทุกขเวทนานันอาศัยเหตุจึงเกิดขึ้นได้ ไม่อาศัยเหตุก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ ทุกขเวทนานันอาศัยอะไรจึงเกิดขึ้นได้ ทุกขเวทนานันอาศัยผัสสะจึง

เกิดขึ้นได้' ภิกษุเหล่านั้นยอมเห็นว่า 'ผัสสะเป็นของไม่เที่ยง เวทนาเป็นของไม่เที่ยง สัญญาเป็นของไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยง วิญญาณเป็นของไม่เที่ยง' จิตของภิกษุเหล่านั้นยอมดิ่งไป ย่อมส่องใสดำรงมั่นและน้อมไปในอารมณ์คือธาตุนั้นแล

ผู้ทำตามพระโอวาท

หากชนเหล่าอื่นจะพยายามทำร้ายภิกษุนี้ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ คือ การทำร้ายด้วยฝ่ามือบ้าง การทำร้ายด้วยก้อนดินบ้าง การทำร้ายด้วยท่อนไม้บ้าง การทำร้ายด้วยศัสตราบ้าง ภิกษุนี้ยอมรู้ชัดอย่างนี้ว่า 'กายนี้มีสภาพเป็นที่รองรับการทำร้ายด้วยฝ่ามือบ้าง การทำร้ายด้วยก้อนดินบ้าง การทำร้ายด้วยท่อนไม้บ้าง การทำร้ายด้วยศัสตราบ้าง' อนึ่ง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในพระโอวาทที่อุปมาด้วยเลื่อย ว่า 'ภิกษุทั้งหลาย หากพวกโจรผู้ประพฤติดำทรมาน จะพึงใช้เลื่อยที่มีที่จับ ๒ ข้างเลื่อยอวัยวะน้อยใหญ่ ผู้มีใจคิดร้ายแม้ในพวกโจรนั้น ก็ไม่ชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของเรา เพราะเหตุที่อดกลั้นไม่ได้' อนึ่ง ความเพียรที่เราปรารถนแล้วจักไม่ย่อหย่อน สติที่เราตั้งไว้แล้วจักไม่หลงลืม กายที่เราทำให้สงบแล้วจักไม่กระวนกระวาย จิตที่เราทำให้ตั้งมั่นแล้วจักมีอารมณ์แน่วแน่คราวนี้ ต่อให้มีกรการทำร้ายด้วยฝ่ามือ การทำร้ายด้วยก้อนดิน การทำร้ายด้วยท่อนไม้ หรือการทำร้ายด้วยศัสตราที่กายนี้ก็ตาม เราก็จะทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนี้ให้จงได้

เมื่อภิกษุนี้ระลึกถึงพระพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรม และระลึกถึงพระสงฆ์ อยู่อย่างนี้ ถ้าอุเบกขาอันอาศัยกุศลธรรมยังดำรงอยู่ไม่ได้ ภิกษุ นี้ยอมสลัดหุดหัวใจเพราะเหตุนี้ว่า 'ไม่เป็นลาภของเราหนอ ลาภไม่มีแก่เราหนอ เราได้ไม่ดีแล้วหนอ การได้ด้วยดีไม่มีแก่เราหนอ ที่เราระลึกถึงพระพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรม และระลึกถึงพระสงฆ์อยู่อย่างนี้ อุเบกขาอันอาศัยกุศลธรรมยังดำรงอยู่ไม่ได้' หญิงสะใภ้เห็นพ่อผัวแล้วยอมสลัดหุดหัวใจ แม้ฉันใด ภิกษุนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรม และระลึกถึงพระสงฆ์อยู่อย่างนี้ ถ้าอุเบกขาอันอาศัยกุศลธรรมยังดำรงอยู่ไม่ได้ ย่อมสลัดหุดหัวใจเพราะเหตุนี้ว่า 'ไม่เป็นลาภของเราหนอ ลาภไม่มีแก่เราหนอ เราได้ไม่ดีแล้วหนอ การได้ด้วยดีไม่มีแก่เราหนอที่เราระลึกถึงพระพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรม และระลึกถึงพระสงฆ์อยู่อย่างนี้ อุเบกขาอันอาศัยกุศลธรรมยังดำรงอยู่ไม่ได้'

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อภิกษุนี้ระลึกถึงพระพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรม และระลึกถึงพระสงฆ์ อยู่อย่างนี้ อุเบกขาอันอาศัยกุศลธรรมยังดำรงอยู่ได้ด้วยดี ภิกษุนี้ยอมพอใจเพราะเหตุนี้ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ภิกษุได้ชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นอย่างมากแล้ว

ปฏิจกสมุปปีนธรรม

[๓๐๖] ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อากาศอัสยไม้ เถาวัลย์ หล้า และดินเหนียว มาประกอบเข้ากันจึงนับว่า ‘เรือน’ แม้นั้นใด อากาศอัสยกระดูก เอ็น เนื้อ และหนังมาประกอบเข้าด้วยกันจึงนับว่า ‘รูป’ ฉะนั้น

หากจักขุที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย รูปที่เป็นอายตนะภายนอกไม่มาสู่คลองจักขุ ทั้งความใส่ใจอันเกิดจากจักขุและรูปนั้นก็ไม่มี วิญญาณส่วนที่เกิดจากจักขุและรูปนั้นก็ไม่มีปรากฏ

หากจักขุที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย รูปที่เป็นอายตนะภายนอกมาสู่คลองจักขุ แต่ความใส่ใจอันเกิดจากจักขุและรูปนั้นก็ไม่มี วิญญาณส่วนที่เกิดจากจักขุและรูปนั้นก็ไม่มีปรากฏ

แต่เมื่อใด จักขุที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย รูปที่เป็นอายตนะภายนอกมาสู่คลองจักขุ ทั้งความใส่ใจอันเกิดจากจักขุและรูปก็มี เมื่อนั้น วิญญาณส่วนที่เกิดจากจักขุและรูปนั้นย่อมปรากฏด้วยอาการอย่างนี้

รูปแห่งสภาพอย่างนั้นจัดเข้าในรูปุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือรูป) เวทนาแห่งสภาพอย่างนั้นจัดเข้าในเวทูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือเวทนา) สัญญาแห่งสภาพอย่างนั้นจัดเข้าในสัญญาุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือสัญญา) สังขารแห่งสภาพอย่างนั้นจัดเข้าในสังขารุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือสังขาร) วิญญาณแห่งสภาพอย่างนั้นจัดเข้าในวิญญาณุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือวิญญาณ) ภิกษุนี้ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘การรวบรวม การประชุม และหมวดหมู่แห่งอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้มีได้ด้วยประการอย่างนี้’

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้ไว้ว่า ‘ผู้ใดเห็นปฏิจกสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจกสมุปบาท’ อุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ ชื่อว่าปฏิจกสมุปปีนธรรม ความพอใจ ความอาลัย ความยินดี ความหมกมุ่นฝังใจในอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ ชื่อว่าทุกขสมุทัย การกำจัดความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ การละความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ ชื่อว่าทุกขนิโรธ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ภิกษุได้ชื่อว่าทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นอย่างมากแล้ว

หากโสตะที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย ...

หากมานะที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย ...

หากชีวหาที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย ...

หากกายที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย ...

หากมโนที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย ธรรมารมณ์ที่เป็นอายตนะภายนอกไม่มาสู่คลองมโน ทั้งความใส่ใจอันเกิดจากมโนและธรรมารมณ์นั้นก็ไม่มีวิญญูณส่วนที่เกิดจากมโน และธรรมารมณ์นั้นก็ปรากฏ

หากมโนที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลาย ธรรมารมณ์ที่เป็นอายตนะภายนอกมาสู่คลองมโน แต่ความใส่ใจอันเกิดจากมโนและธรรมารมณ์นั้นไม่มี วิญญูณส่วนที่เกิดจากมโนและธรรมารมณ์นั้นก็ปรากฏ

แต่เมื่อใด มโนที่เป็นอายตนะภายในไม่แตกทำลายธรรมารมณ์ที่เป็นอายตนะภายนอกมาสู่คลองมโน ทั้งความใส่ใจอันเกิดจากมโนและธรรมารมณ์นั้นก็มิ มีเมื่อนั้นวิญญูณส่วนที่เกิดจากมโนและธรรมารมณ์นั้น ย่อมปรากฏด้วยอาการอย่างนี้

รูปแห่งสภาพอย่างนั้นจัดเข้าในรูปุปาทานขันธ เวทนาแห่งสภาพอย่างนั้นจัดเข้าในเวทณุปาทานขันธ สัญญาแห่งสภาพอย่างนั้นจัดเข้าในสัญญาุปาทานขันธ สังขารทั้งหลายแห่งสภาพอย่างนั้นจัดเข้าในสังขารุปาทานขันธ วิญญูณแห่งสภาพอย่างนั้นจัดเข้าในวิญญูณุปาทานขันธ ภิกษุนี้ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘การรวบรวมการประชุม และหมวดหมู่แห่งอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้มิได้ช่วยประการอย่างนี้’

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้ ไว้ว่า ‘ผู้ใดเห็นปฏิจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจสมุปบาท ’ อุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ ชื่อว่าปฏิจสมุปปีนธรรม ความพอใจ ความอาลัย ความยินดีหมกมุ่นฝังใจในอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ ชื่อว่าทุกข์สมุทัย การกำ จัดความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ การละความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ ชื่อว่าทุกขนิโรธ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ภิกษุได้ชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นอย่างมากแล้ว’

ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวภายิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมี ใจยินดีต่างชื่นชมภายิตของท่านพระสารีบุตร ดังนี้แล

มหาหัตถิปโทปมสูตรที่ ๘ จบ

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระณรงค์เศรษฐ์ จิตเมโว (กุ่มมณี)
- เกิด : ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๓
- สถานที่เกิด : ๒๘๐ ถ.พหลโยธิน ตำบลหัวเวียง อำเภอเมือง
จังหวัดลำปาง ๕๒๐๐๐
- การศึกษา : นร. โท,
ปริญญาตรี มนุษย์ศาสตร์บัณฑิต สาขาสื่อสารมวลชน
มหาวิทยาลัยรามคำแหง ปีการศึกษา ๒๕๔๖
- อุปสมบท : ๒๓ กรกฎาคม ๒๕๕๐
วัดโคกอุดม ตำบลพรเจริญ อำเภอพรเจริญ จังหวัดหนองคาย
- สังกัดปัจจุบัน : วัดมหาสวัสดิ์นาคพุทธาราม ตำบลหอมเกร็ด
อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม ๗๓๑๑๐
- เข้าศึกษา : ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๑ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
- สำเร็จการศึกษา : ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๕
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดมหาสวัสดิ์นาคพุทธาราม ตำบลหอมเกร็ด
อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม ๗๓๑๑๐
- E-Mail : narong.km@hotmail.com